

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	9
Po'uli	Pulelulu, 20 Sune 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pīlīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 09A/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

Efiafi Pulelulu 20

Sune, 2018

7.00pm.

HOKOHOKO ‘O E NGAUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		<p>4.1 Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2018/2019 (Fika 8/2018)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘Aho 30 Sune, 2019 • Fakamatala Patiseti 2018/2019 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2018/19 – 2020/21 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2018/19
		<p>4.2 Lipooti Fika 3/2018 – Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Faka-Pa’anga ‘a e Pule’anga</p>
		4.3 Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 9/2018
		4.4 NGAAHI TU’UTU’UNI:
		4.4.1 Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he ‘Inasi Fakapule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga Muli 2016 (Fika 2/2018)

		4.4.2 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2016 (Fika 4/2018)
		4.4.3 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016 (Fika 5/2018)
		4.4.4 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017 (Fika 9/2018)
		4.4.5 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2017 (Fika 11/2018)
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e ngaahi peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu	10
Ui ‘a e Fale	10
Poaki.....	10
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	10
Alea’i Vouti Potungāue Fefakatau’aki (Vouti 11)	11
Kole ke ‘ave polokalama ki he kakai masiva ke tokanga’i ‘e he Minisitā Ngōue	14
Tokanga ki he ola tokoni 2 miliona ki he Potungāue Leipa he Patiseti 17/18	15
Tali lelei ‘ave ki he Minisita Toutaki tokangaekina polokalama ki he kau faingata’a’ia	15
Faka’amu ke nga’unu kimu’a kalafi he tupu faka’ekonomika kamata mei he ma’ulalo taha ..	16
Tokanga ki he polokalama ngāue 2.1 miliona tokoni ki he Potungāue Leipa he 18/19.....	17
Kole 1 miliona ke langa’aki ngaahi fale lālanga ‘i Vava’u.....	18
Poupou’i tokoni Potungāue Leipa ki he ngoue mo e toutai	18
Lahi e ngaahi fāmili ‘oku nau ma’u mo’ui mei he ngoue	19
Tokolahi ngaahi fāmili ‘oku ngoue ‘ikai taumu’a fakakomēsiale.....	19
Lahi ‘aupito fiema’u mei he māketi	19
Fakamanatu Vava’u 16 ‘ene fokotu’u ke fakapa’anga ngaahi fale lalanga hono vāhenga	20
Tokanga ke malu’i ngaahi koloa fakakaukau’i ‘e he ‘atamai	20
Tokanga ki ha ‘inasi ngaahi pisinisi fakalotofonua he māketi	21
Taukave lava pe ‘e he Tonga ke fe’auhi mo e Siaina.....	22
Tokanga ke vahevahe lelei ngaahi faingamalie pisinisi ke ‘inasi ai e Tonga	22
Tokanga ki ha ngāue fakalalakaka he konga ‘api ‘a Tonga ‘i Ha’amoā ‘Amelika.....	23
Tokanga ki he fiema’u e kiki fakalotofonua	24
Tokanga ke ‘i ai ha fale tāmāte manu he fonua.....	25
Tali ki he hoha’a ke ‘oua fokotu’u fale pack ‘i Hahake.....	26
Fokotu’u ke ‘ai lisi \$50 ke fakalao.....	26
Vouti Fika 12 Potungāue Fakamaau’anga mo e Pilisone.....	27
Vouti Fakamaau’anga & Pilisone – Vouti 12	27
Tali ke ‘i ai ha Fakamaau Lahi Tonga.....	28
Pilisone ‘a Ha’apai	28

Tu'unga faka'ofa pilisone 'a Vava'u	29
Feinga ke fakamo'ui 'api popula 'i Niuatoputapu	29
Tokanga ke fakaivia e lao ke fakafepaki'i e palopalema he faito'o konatapu 'aisi	29
Ongoongo ki he ma'u e faito'o konatapu 'i Ha'apai.....	29
Poupou ki he fokotu'utu'u ngāue ki he Fakamaau'anga.....	30
Tokanga ki he ni'ihiki kuo ngāue popula hia matea	31
Tali Pule'anga 'i ai pē ngāue 'oku fai ki he kau hia matea	31
Malava Komisiona Pilisone ke fokotu'u ki he Kapineti ke fakamolemole'i ha pōpula	32
Vouti 15 - Potungāue Mo'ui.....	32
Fokotu'u ke fakalahi vouti ngaue monomono ki he falemahaki.....	33
Tokanga ki he 'ikai faka'aonga'i meimei 1 miliona ke tauhi'aki falemahaki Vaiola.....	34
Fakama'ala'ala he Patiseti Potungāue Mo'ui.....	35
Fiema'u ke faitokonia vouti Potungāue Mo'ui kae fakafalala pe he ivi malava Pule'anga.....	36
Fakamahino ko e fokotu'u fakalahi vouti ne makatu'unga he fakataha mo e potungāue.....	36
Tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue	37
Vouti Potungāue Ngaahi Fakalotofonua	37
Kole ki he Sea ke fakahoko lelei hono fatongia.....	37
Tokanga ki he ngaahi Fokotu'u Fakafalealea fika 14-16 he vouti Potungāue Ako	38
Kole ke 'ai'ailelei faifatongia 'a e Sea Kōmiti Kakato	38
Kole ke tali ngaahi fokotu'u fakalahi vouti Potungāue Ako.....	39
Fokotu'u \$1.2 miliona ke hoko'aki atu polokalama tokoni ki he lautohi si'i.....	39
Fokotu'u 'ave \$5 kilu ko e silini monomono ngaahi ako si'i.....	39
Fokotu'u ke to'o 5 kilu vahe kau ako fakafaiako.....	39
Kole ke ako ta'etotongi fanau ako 'Eua High hili ange afā	40
60.9m Patiseti Potungāue Ako ki he 2018/19	40
Tali Pule'anga pau ke aofangatuku Kapineti he fokotu'u ako ta'etotongi mei 'Eua	40
Fokotu'u ke tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue.....	40
Fakamanatu ha tokoni ki he ako tokamu'a 'a Niua.....	41
Tokanga ki he 'ikai ha pa'anga folau ma'a e kau faiako fetongi faiako he ngāue ki motu	41
Tokanga ki he ngaahi tokoni ki he kau mataotao fe'unga mo e 3m.....	42
Vouti fika 17.....	43
Fokotu'u kole fakalahi Vouti Potungāue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua (MIA).....	43

Fakahā Pule’anga ‘osi ‘ave 8 miliona pa’anga tākaki he levi ki he pa’anga hu mai angamaheni e fonua	44
Taukave’i ko e tu’u he lao ke tanaki e levi fakataumu’a ki he fakalalakaka e sipoti.....	44
Fakamanatu ko e sipoti ko e ma’u’anga mo’ui hako tupu e fonua	45
Maumau’i e lao he ‘ave \$ levi ki he pa’anga hū mai e fonua	45
Tokanga ‘osi maumau’i e lao he ‘ave \$ tākaki he levi ki he me’a kehe	46
Ke fakatokanga’i Pule’anga ‘oku mahu’inga ‘oua fakahū \$ levi ki he pa’anga hū mai	46
Ke fakapapau’i ko e pa’anga ‘oku tākaki mei he kakai fakataumu’a ki he sipoti pea ngāue’aki ki ai.....	47
Fie ‘ilo pe ‘oku kei tākaki e levi ki he sipoti ‘e he Pule’anga	47
Tokanga ki he pa’anga fakalalakaka ki he kominiuniti fakahoa ki he pa’anga totongi mataotao	49
Ke fakapotopoto’i ngaue’aki \$ ki he totongi kau mataotao	50
Taukave ‘i ai totongi mataotao ka ko e fakapa’anga ia mei muli	52
Tokanga ‘oku lahi ange pa’anga totongi mataotao he pa’anga langa fōsoa Ha’apai	52
Tali Pule’anga taimi ‘oku tau kole tokoni ai ‘ikai ha’atau mafai ke faitu’utu’uni.....	52
Kole ke ngaue’aki e konisenisi & ‘atamai lelei he fakakaukaua e totongi mataotao.....	53
Taukave ‘oku pule’i mei muli e pa’anga totongi kau mataotao	53
Hala pehē ko e pa’anga mei muli totongi’aki kau mataotao muli.....	53
‘Ikai ha pa’anga ke teuteu’i ‘aki kau sipoti ki he <i>Pacific Games</i> he ta’u fo’ou	54
Kole ke fakaihia ngaahi timi sipoti ki he ngaahi sipoti lalahi he kaha’u	55
Mafai Minisita Pa’anga ke fakalahi mai ivi ngāue Pule’anga ke tokonia sipoti	55
Kole ke to’o ha silini ke fakafaingamalie ngāue e Pule’anga ki he teke sipoti.....	56
Tokanga fē feitu’u tonu ke kole tokoni mei ai ngaahi kautaha sipoti	57
Potungāue <i>MIA</i> ke fai ki ai kole e ngaahi komiti sipoti	57
‘UHINGA e fokotu’u \$1.1 miliona ke tokonia e sipoti	59
Kole Pule’anga tukuange fokotu’u ki he sipoti ke toki aofangatuku ki ai Minisita fo’ou <i>MIA</i>	59
Fokotu’u ke tali fakalukufua e toenga Vouti he Patiseti	60
Tali fakalukufua Vouti 19-Vouti 24.....	61
Tali mo e Vouti fika 13 – ‘Ofisi ‘Ateni Seniale	61
Vouti fika 2 ‘Ofisi e Fale Alea	61
Felotoi Fale Alea mo e Kapineti toloi atu fakalelei ki he ngaahi monu’ia kau Mēmipa	62
Fakamamafa’i ko e vouti ‘a e Fale Alea ke tokoni’i kakai he fonua	62

Fakamālō'ia lava alea'i Patiseti.....	63
Fakamālō'ia ongoongo ma'a ange Vava'u 'i Ha'apai	63
Fokotu'u pea poupou'i tali Vouti Fale Alea.....	64
Pāloti'i 'o tali Fakamatala Patiseti & ngaahi fakatonutonu & 'Esitimeti mei he Vouti 1-Vouti 25 & ngaahi fakatonutonu	64
Fakahā loto ke 'oua tali Patiseti <i>Lord Nuku</i>	64
Ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uni fika 2, 4, 5, 9, 11/2018	66
Fakama'a'ala fiema'u ke tanaki 12 miliona he ngaahi tukuhau.....	67
Fokotu'u ke tali Tu'utu'uni he Lao Fakatonutonu ki he Fakafetongi Pa'anga	67
Kole ke to'o tukuhau'i peseta 15 e moa he'ene a'u ki he 'aho 30 Sune 2018	67
Kole ke to'o tukuhau he 'aisikilimi, pata mo e masalini.....	68
Kole Pule'anga tuku pe 'aisikilimi ke tukuhau'i.....	68
Kole Pule'anga to'o pe tukuhau he pata.....	69
Tui ka to'o tukuhau 'aisikilimi 'e 'ikai uesia pa'anga hu mai 'oku tānaki	69
Makatu'unga he tānaki tukuhau ke a'u ki he faka'osinga Sune kole ke tukuhau'i pe 'aisikilimi	69
Poupou ke tuku pe 'aisikilimi ia kae to'o tukuhau moa mo e pata	70
Pāloti'i 'o tali ngaahi tu'utu'uni tukuhau	70
Lipooti ki he ngaue kuo fakakakato mei he Kōmiti Kakato	71
Fakatonutonu ki he Vouti 'a e Fale Alea.....	71
Ngaahi 'asenita kehe na'e fakapaasi he Kōmiti Kakato.....	71
Tokanga pe na'e tali 'asenita ki he Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 9/2018	72
'Ave Fokotu'u Tu'ut'uni Fika 9/2018 ki he Pule'anga.....	72
Ke fokotu'u he Vouti 'Ofisi 'Atita ke fakatokanga'i he'enu palani ngāue fiema'u fika 2 Tohi Tangi fika 1/2018	72
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá, 2018/2019 & ngaahi fakatonutonu.....	73
Tali he Fale Alea Lao Patiseti 2018/19.....	74
Pāloti'i 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2016	74
Paloti'i 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute, Kasitomu 2016 & ngaahi fakatonutonu..	75
Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2017.....	77
Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukuhau 'Ekisia 2017.....	78

Ke fokotu'u ki he Palani Ngaue 'Ofisi 'Ateni Seniale ke fakatokanga'i fiema'u e Tohi Tangi fika 1/2018.....	79
Pālōti'i 'o tali fokotu'u ke fakatokanga'i he palani ngaue 'Ofisi 'Atita e fiema'u Tohi Tangi fika 1/2018.....	79
Pālōti'i 'o tali fua Fale Alea fakamole folau ki Ha'apai	80
Pālōti'i 'o tali tohi fakaafe folau mei Nu'usila ki he Fale Alea	80
Alea'i taimi 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Fale.....	82
Poupou ke fakahoko 'a'ahi faka-Fale Alea	82
Pālōti'i 'o tali ke fakahoko 'a'ahi faka-Fale Alea he taimi mālōlō ai Fale	83
Kelesi.....	83
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki he Fale Alea	84

Fale Alea ‘o Tonga

Efiafi: Pulelulu, 20 Sune 2018

Taimi: 1900-1905 Efiafi

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Hou'eiki, ke mou hiva mai he Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e hiva’i ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e lotu e ‘Eiki)

<008>

Taimi: 1905-1910

(*Hoko atu hono hiva’i ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki*)

'Eiki Sea: Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko e ui e Fale ki he efiafi ni.

(*Tali Ui*)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Nuku. Sea ko e ngata’anga ē tali ui e Fale ki he efiafi ni.

Poaki

Ko ‘Eiki Nōpele Fusitu’a pē ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki pea toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ko e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otuā ‘i hotau Lotolotonga. Tapu mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, Tupou VI kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Tapu atu ki he ‘Eiki Minisitā Fonua pehē foki ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki mālō ho’omou laumālie lelei ‘i he efiafi ni, na’e toloi mai ‘a e Fale ki he 7:00 koe’uhī ko e ngaahi polokalama mo e ngāue na’e

mo'ua ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea ko u fiefia 'oku me'a mai he efiafi ni. Ko 'etau 'asenita 'oku kei 'i he Kōmiti Kakato Hou'eiki ...

<009>

Taimi: 1910–1915

'Eiki Sea: Pea 'oku 'i ai e faka'amu 'e lava pē 'o fakakakato e Patisetí 'i he efiafi ni. Pea 'o kapau 'e 'ikai lava pea te tau to e feinga pē 'apongipongi. Ka 'oku fakatokanga'i pē 'oku 'i ai e ni'ihī e Hou'eiki Minisitā te nau me'a atu nautolu 'apongipongi koe'uhí ko e *Agricultural Show* ko ē 'i Ha'apai. Pea ko u tui pē mahalo ko e toengá te mou toki lava me'a he Falaité. Ka ko e anga ia e fokotu'utu'u ngāue. Ko e me'a pē Hou'eiki Mēmipa, ko homou loto pē pe 'e lava pē 'ikai. Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'ú. Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Kapinetí kae 'uma'a e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'a e kau Fakafofonga e Kakaí 'Eiki Sea. 'Ikai ko ha'aku to e fakalōloa. Ko e me'a pē eni ia 'oku anga maheni koe'uhí pē ka 'oku totonu ke mau fehu'i atu pē ki he Feitu'u na. Kae tautautefito pē ki he motu'a ni, ko u fie'ilo pē. 'Oku 'i fē 'a e Fakafofonga Nōpele Niua. Folau ki muli pē 'oku tengetange he 'oku hangē kiate au 'oku toutou 'ohaké 'oku poaki. Ko e hā koā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tokotaha ko ení.

'Eiki Sea: Kalake.

Lord Tu'ilakepa: Kapau 'oku tengetange ka u lele 'o vakai pē 'oku si'i fēfē. Pea kapau 'i ai ha me'a 'oku, 'i ai foki e fa'ahinga tengetange 'oku 2. Ko e tengetange taha ko e 'i he fakatu'asino 'oku 'i ai mo e tengetange fakalaumālie. Ko u tui mahalo ko e Minisitā Polisi 'oku ne mea'i lelei 'a e tokotaha ko ení pea 'oku, ka ko u fehu'i atu au ki he Feitu'u na pē 'oku hā e me'a 'oku hokó. Hā 'ene poaki 'oku fai mai ki he Fale ni.

'Eiki Sea: Ko ia. Fakafofonga Nōpele 'oku fakahoko mai 'e he Kalaké ko e Fakafofonga Nōpele 'o Niua 'oku poaki tengetange mai.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Kimu'a pea tau liliu 'o Kōmiti Kakato, ko u fakamanatu atu pē ki he Sea e Kōmiti, Ha'apai 13, ko e vouti e Fale Alea ke tau toki faka'osi ki ai kimu'a pea tau hoko atu ki he toenga 'etau 'asenita. Mālō Hou'eiki. Mou me'a hake ke tau liliu.

(Na'e liliu heni 'a e Fale 'o **Kōmiti Kakato**)

Alea'i Vouti Potungāue Fefakatau'aki (Vouti 11)

Sea Kōmiti Kakato: Kole ke u fakamalumu atu pē he ngaahi tala faka'apa'apa kuo 'osi hono aofaki 'e he 'Eiki Sea e Fale Alea. Ka u fakamālō atu Hou'eiki ho'omou kakato mai ke fakahoko hotau fatongiá. Pea ko u tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e faingata'a, ko e lotó pē. Pea ko u tui ko e, ko 'etau fatongiá ena, fakamohe pē mei 'ulu. Pea 'oku mou me'a hifo pē ki ai ka tau hoko atu 'etau talanoá 'i he vouti Fika 11, Potungāue *Commerce, Consumer*, Fefakatau'aki, 'Ilo fo'ou

mo e Ngāue ‘a e Kakaí. Ko ia ‘oku ne lama ai pē ‘a e matangí, ‘e ‘ikai te ne tō ta’u. Pea ko ia ‘oku vakai ‘ao ma’upē, ‘e ‘ikai te ne utu hono ta’ú. Hou’eiki, ko e ngaahi poupu ena ki he ngaahi ngāue kuo fakahoko ‘e he Potungāue ko ení, ko e mā ‘e ma’u he kakava. Mou me’a mai. Minisitā, me’a mai ‘o fakama’ala’ala mai ho’o ...

Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Fefakatau’aki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Tapu mo e Sea kae 'uma'ā e kau Hou'eiki Mēmipa. Ko e vouti ko eni ‘a e motu’a ni, ko e mahalo te mou me’a pē ki ...

<001>

Taimi: 1915-1920

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ‘i he’eku *corporate plan* ‘oku ‘asi atu ai ‘a e ngaahi taumu’a ngāue. Pea ‘oku ‘asi pē ‘i heni ‘oku ‘i ai ‘a e me’a lahi ‘oku fai ki ai ‘a e tokangaekina e motu’a ni. ‘Oku māhino pē ko e palani lahi na’e fai ‘e he potungāue ko eni ‘oku ui ko e *SME* pē ko e *small to medium enterprises* ‘a ia ‘oku fa’a ui pē ia ko e *formal sector*. Neongo pē pe te tau talanoa ki he Leipa pē ko e *Commerce* pē ko e ngaahi va’a kehekehe ka ‘oku meimei nofo ‘a e *development* ko ia pē ko hono fokotu’utu’u ‘o e ngaahi ngāue ngaahi patiseti ko ia ki he *formal sector*. Ko e makatu’unga mei he ngaahi fokotu’utu’u ‘oku tau fai palani ta’u ‘e 10 *TSDF* na’a mau fa’u ai ha ki’i fokotu’utu’u ke mau tokangaekina ‘a e me’a ko ē ‘oku ui ‘e he *TSDF* ‘etau palani lōlōa ‘oku ui ko ē ko e *inclusive growth* pea ‘uhinga ia ke tokangaekina ‘a kinautolu ‘oku faingata’a’ia taha.

‘I he taimi ko ē na’a mau siofi ai pē ko hai faka-*practical* ko hai ‘a e ni’ihi ko ía na’a mau sio leva ki he ‘ēlia ‘e tolu ko eni ‘oku ui ko e *informal sector* ko e ngaahi fa’ē ‘oku nau ō ki he lalanga ke ma’u ha mo’ui ‘enau fānau. Pehē ki he ni’ihi ‘oku nau feinga atu ki he toutaí pea pehē foki ki ‘uta. ‘I he makatu’unga ko ía na’a mau hanga leva ‘o fa’u ‘a e ngaahi polokalama ko eni makatu’unga ‘i he fakakaukau ko ia pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku ta’ekau ai ‘a e ni’ihi ko eni ‘a e kau komēsiale pē ko e *formal sector* ka ko e ‘uhinga ke tau kau kotoa. Pea makatu’unga mei ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko eni ‘oku ‘oatu pea ko ena ko e ngaahi fakamole ena mo e ngaahi me’a ‘oku mau fakakaukau ki ai pea ‘oku ou tuku atu ha faingamālie ki ha ni’ihi ‘oku fie fehu’i pē me’a te nau tokanga ki ai ke ‘omai kau toki fokotu’u atu ke fakapaasi. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō fokotu’u mai eni. ‘I ai ha poupu?

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele Vava’u.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku ‘ikai ke u tu’u koe’uhí ko ha’aku fakafēpaki au pē ko ha’aku ‘ai ke u fakafekiki mo e ‘Eiki Minisitā ko eni. ‘Oku ou faka’ofa’ofa’ia ma’u pē he ngaahi veesi folofola ‘oku mou ngāue’aki Hou'eiki Minisitā ‘i mu’a ‘i ho’omou ngaahi patiseti he ‘Esitimetí pē ko eni ‘Eiki Sea. Kole pē au ki he Minisitā ke ne ki’i hanga pē angé ‘o ki’i fakama’ala’ala mai ange tohi ‘a, Kohēleti vahe 11 veesi fā ko eni.

Pēa ko u tui ko ‘ene lava pē ‘a’ana ko ia kuo ‘osi totonu ke tau tali ā ‘etautolu ‘a e vouti ko eni ka tau hokohoko atu. Ko u tui kapau na’ a ne tali mai pē ‘e ia ē ‘oku ou ki’i fiu au hono fakakaukau’i koā ko e hā e ‘uhinga e me’a ko eni kiate au. Lava pē ia kuo tō atu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito ki he Nōpele mei Vava’u fika ‘uluaki ka u ‘oatu e ki’i, taimi na’ a ku fatu ai ‘a e fakakaukau ko eni, ‘oku ‘i ai pē foki ‘eku ngaahi fakakaukau ‘a’aku faka’iateau pē ka ‘oku ‘osi māhino pē kiate au ko ‘ete ‘alu pē ‘o ala ke te taki ha fa’ahinga me’a pehē ni kuo pau ke te kumi ha ngaahi fakahinohino fakalaumālie. ‘Oku ‘i ai e me’a ke tau ‘ilo ki he tafa’aki ‘o e *finance* ko e ngaahi, kiate au ko e me’a ia ‘oku nomolo ko e me’a ia ‘oku te ako faka’atamai pē ‘oku te lautohi pē.

Ka u ‘oatu au e ki’i, ‘a e ki’i fakakaukau na’ a ne ki’i uēsia ‘eku, hoku laumālie mo hoku ‘atamai. Ko e fakahinohino ko eni ko e fakahinohino na’e fakahoko ki he kau ākongā. Pea ko e fakahinohino eni na’e fai he ‘Eiki kiate kinautolu na’ a ne talaange, “Te u ui ‘a e pule’anga kotoa pē ‘i māmani.” ‘Ikai ke ne to e lave mai ia ki ha siasi pē ko ha to e sino kehe ko e ngaahi pule’anga kotoa pē ‘i māmani. Pea ko e anga eni ‘o e fakamatala ‘o pehē ‘i he ‘aho te ne ha’u ai ki hono tu’unga fakalangilangi te ne ui ‘a e pule’anga kotoa pē pea te ne hanga ‘o fakakalakalasi kinautolu ko e fanga kosi mo e fanga sipi. Pea ko e founa eni ‘oku fai ‘aki ‘ene hanga ‘o fakakalakalasi ko ia na’ a ne pehē leva. Ko e fanga sipi te mou laka atu moutolu ki hē ko e fanga lami mou ō ki hē ‘o pule’i hoku pule’anga.

Pea na’e mo’utāfu’ua ai ‘a e kau ākongā mo e kakai he’enu fanongo ki he lau ‘a e ‘Eiki pea nau pehē ko e hā e makatu’unga te mau sipi ai pē te mau hoko ai ko ha kosi ka mau ‘ilo pē te mau ‘alu ki heli pē te mau ‘alu ki ho Pule’anga ‘o hoko atu ai ‘a e pule. Pea talaange ...

<002>

Taimi: 1920-1925

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ...hanga leva ‘e he ‘Eiki ma’a nautolu. Ko kimoutolu kotokotoa pē na’e hangakehe homou mata mei he telefua, meihe ni’ihi ‘oku fiekaia, mei he ni’ihi kotoa pe ‘oku faingata’a’ia. Te u ui kimoutolu ko e fanga kosi. Pea ko homou tuha ho’omou fakalele Pule’anga, mou ‘i heli. Pea ko ‘ene akonaki leva eni ki ha ni’ihi ko eni ‘oku ui ko e lami. Ko kimoutolu kotoa pē ‘oku tokangaekina ki he si’i hifo ‘iate au. Pea ko e kakai ‘oku faingata’a’ia , mou ‘alu ‘o pule ki hoku Pule’anga ‘o ta’engata. Pea na’a nau nofo leva ‘o nau fakakaukau. Hou’eiki ‘anefē ‘emau sio ki he Feitu’u na na’a ke faingata’a’ia? Pē na’a ke ‘i ha feitu’u faingata’a’ia? Pehē mai ‘a e ‘Eiki ia. Ko ho’omou fai ki he si’i taha hifo ‘iate au, si’isi’i taha? Ko e kau kotoa ia ‘a e ni’ihi ‘i ‘olunga. Fēfē? Ko e ki’i me’a ia na’a ne ue’i au ke u hanga ‘o fokotu’utu’u na’a ngalo ‘a e masiva.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku fakafiefia ‘aupito ‘Eiki Minisitā, he ko u fie fanongo pē au ki he ngaahi pakipaki fakalaumālie ‘oku fai ‘e he Feitu’una. Fai ‘emau pakipaki ‘i Nu’usila pea u hūhū atu he ki’i pakipaki ai pea ‘omai leva ‘a e lēsoni ke fai ai ‘a e pakipaki. Mālie ‘aupito, ‘i ai e tama ia ‘e taha tuku ‘a e potu tohi hē, kae paki hake ia hē ‘ikai ha’ane fenāpasi ‘ana mo e fo’i potu Folofola.

Minisitā! Fakamanatu ki he Feitu'u na ko e tohi 'a Kōleti ko e fu'u Tohi ia 'i he Fuakava Motu'a. Na'e te'eki fokotu'utu'u ia he ko e kongā ia meia Mātiu 'o faai mai ai kimui ki he Tohi 'a Fakahā, ko e meimei ko e Tohi 'a Ngāue na'e 'i ai 'a e ngāue 'a Kalaisi mo e kau 'Apositolo. Hala ke teitei ofi ..ko u 'ilo lelei ta ko e Feitu'u na ko e 'uhinga he 'oku totonu ke to e fai ha'atau ki'i pakipaki heni 'i Fale Alea ni Sea.

'Oku ou fiefia au 'i he fo'i Tohi 'a Kōleti. Talamai 'e he tohi 'a Kōleti...ko eni. Ko kimoutolu ko ē 'oku ngāue, 'oua te ke nofo pē, 'a e tautau tefito ki he ō ki 'uta, 'oua te ke nofo pe 'o lama pe ke matangi lelei. Pe ko e hā...tō koe. Tō koe he 'ikai ke ke kau koe natula, ko e me'a ia 'a Sihova. Ko u fiefia 'i ho'o fo'i potu Folofola. Pea 'oku faka'osi pē, ko 'eku kole ki he Feitu'una pē te ke laumalie lelei 'o ki'i talanoa fakalaumālie kau kole atu 'a e fo'i me'a pē 'e ua.

Kole ke 'ave polokalama ki he kakai masiva ke tokanga'i 'e he Minisitā Ngōue

Ko u kole atu ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei 'ave mu'a 'a e *micro finance* 'a ē 'oku ke fokotu'utu'u ma'a e kakai masiva ki he Minisitā Ngōue. 'Oku 'i ai pē 'a e 'uhinga Sea. Ko e Minisitā Ngōue na'a ne 'osi fai 'a e fokotu'utu'u 'a e nō 'i he fonua ni 'o 'ave ki he kakai masiva tautautefito ki he toutai pea na'e malava ia. Kapau 'e laumālie lelei 'a e Feitu'u na 'o 'ave ki he Minisitā Ngōue ki he Minisitā Ngōue ke fai ha ki'i fokotu'utu'u mei he tafa'aki e Pule'anga ki he kakai masiva. He ko u fakatokanga'i 'a e Feitu'u na, ko e taimi pē ko e 'oku ke fiefia ai, he 'ikai ta'e ngangana ngangana 'a e 'u me'a ia ko ena 'i he nima 'o e Feitu'u na.

Ka ko u kole pē au ki he Feitu'una koe'uhi na'a ke laumālie lelei ke 'ave 'a e ki'i polokalama ko ia ki he ngāue 'i he tafa'aki ko ē. Ko e 'ai pe 'e au ke faka'ata'ata e Feitu'u na 'Eiki Minisitā. 'Oku ke mea'i lelei pē na'a ke me'a mai 'o kole mai ke tau tokoni'i 'a e kakai masiva, ke palau 'enau 'eka 'e taha 'enau hina. Ko e talu ho'o me'a ko ia mo e fu'u tangai hina ...mo e tangai fafanga na'a mau 'oatu ki he ni'ihī 'o e masiva. A'u ki he taimi ni 'oku mau kei fakaongoongopē ko e fē 'a e hina ngaahi 'eka na'e tō ko ia? Taha ia 'a e kongā ho'o fiefia, pea mahalo pē kuo ngalo 'i he Feitu'u na, mahalo pē kuo tō 'a e ngaahi tangai fafanga 'i ha feitu'u 'Eiki Sea. Pea ko e me'a pē 'oku ou kole ki he Feitu'u na. 'Ave mu'a ki he Minisitā ko ē ke ne fokotu'utu'u. ... ki he kakai 'oku masiva taha.

Sea, ko e ngāue fakapolitikale pea mo kinautolu 'oku nau fu'u mātaotao ange Sea, te u lava pe 'o pehē. Te u lava pē 'e au 'o toitoi 'i he kau masiva mo fiekaia 'i he fonua ni 'Eiki Sea. Fe'unga e Feitu'u na ia mo e fu'u kakai 'i he lēvolo 'i 'olunga, *diplomatic* pe ko e kakai ko ē 'oku tau feinga'i ke tau tokoni'i 'a e kau sekitoa taautaha Sea. Ko e 'uhinga ke hanga 'e he Feitu'u na 'o fokotu'utu'u fakalelei kinautolu 'i he taimi 'oku nau *trade* a mo e taimi 'oku nau *import* ai.

Ko e me'a ko ē ko hono fakalelei'i ai ki he kakai masiva 'oku ou kole atu pe au ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei. 'E fēfē ke u 'oange ki he Minisitā ko ē telia na'a me'a ia ki hono fatongia. Ko e tangata mahu'inga foki 'a e Minisitā Ngōue, tangata pe ia 'oku anga fakalongolongo (tapu pē mo ia). Pea ko e tangata 'oku ne malava 'a e ngāue lahi 'aupito 'Eiki Sea. Pea ko hono puipuitu'a 'oku ne 'osi a'u ki he *Commonwealth* pea na'e 'i he Toutai pē ia 'Eiki Sea, 'a ia ko eni na'a ne me'a 'aki ke ne...

Taimi 1925-1930

Lord Tu'ilakepa: ...fokotu'utu'u 'a e ki'i nō fekau'aki mo e fa'ahinga 'o e masiva. 'Oku ou tui ko ene lava pē ki'i me'a ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Sea kapau 'e laumālie ki ai 'a e Feitu'u na pea kā 'ikai pea hoko atu pē 'a e Feitu'u na, kā 'oku ou fakatokanga'i 'a e Feitu'u na ko ho'o fiefia pē kuo kamata leva ke homohomo ho'o nima tapu ange mo e Feitu'u na kuo ke foaki ngalo ange si'i ni'ihi pea kuo manatu'i pē ni'ihi 'i he 'aho ni pea ngalo 'a e ni'ihi 'apongipongi, pea 'oku ou lave'i pē 'e au 'a e Feitu'u na. Kā ko 'eku kole pē ki he Feitu'u na pē te ke lava 'o laumālie lelei kae hoko atu pē ho'o fatongia 'ou, *trade* mo hono fakasio 'a e ngaahi māketi. Ko e taha pē 'Eiki Minisitā tika 'aupito 'aupito 'aupito 'a e maketi ko eni 'oku 'i ai 'a e ka u Siaina 'i he taimi ni, ko fakatokanga'i pē māketi ko ia koe'uhi he 'oku 'osi 'asi 'i Fale Alea ni, nau pehē pē ko e ...

Tevita Lavemaau: Ki'i tokoni pē ki he Hou'eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni 'Eiki Nōpele.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti. Sea ke ki'i tokoni 'oku 'ai ke fai 'Eiki Sea, ko e patiseti ko eni 'a e Potungāue ko eni, Potungāue 'o e Fefakatau'aki mo e Ngaahi 'Ilo fo'ou 'ilo kehekehe.

Tokanga ki he ola tokoni 2 miliona ki he Potungāue Leipa he Patiseti 17/18

Na'e'i ai 'a e kole mei he Potungāue ko eni fai 'e he 'Eiki Minisitā lolotonga ko eni 'i he 'aho ni 'i he taimi na'e kei Minisitā ai 'i he Leipa ke 'oange ha silini ke fakaivia ke fai ha fekumi ki he māketi ke fakatupulekina. Na'e tali 'i he 'esitimeti 17/18 pa'anga 'e 2 miliona ke 'ave ki he Potungāue ko eni ke nau pea 'oku ou fanongo pē au 'Eiki Sea 'oku kamata ke fai 'a e ki'i ngāue 'i hono fakatau mai ko eni 'o e fua 'o e fonua. Ko 'eku ki'i kolé 'Eiki Minisitā Leipa 'a ia ko e 'uluaki ia, 'Eiki pē kā ke ki'i fakamaama mai angé 'a e Fale 'a e ola 'o e fo'i ngāue ko ia, pea te u kongā ua leva 'eku fie'ilo felāve'i tonu ia pea mo e patiseti ko ē 18/19 'oku to e fokotu'u mai ai 'oku ou lave'i pē 'e au 'osi maau ho'o palani mo ho'o fokotu'utu'u pea 'oku ou kole atu ke ke ki'i hanga 'o veteki kongā lalahi mai angé pē 2 miliona ko ia ho'o palani ngāue ka u toki hoko atu ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tali lelei 'ave ki he Minisita Toutaki tokangaekina polokalama ki he kau faingata'a'ia

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, ko e 'uluaki ka u tali mu'a 'a e me'a na'e me'a mai ki ai 'a e Hou'eiki Nōpele mei Vava'u, kā 'oku 'ikai foki ko 'eku *issue* 'a'aku ia ke u puke ha silini ko ha mafai, ko e me'a 'oku ou kole ki ai ke tokoni'i 'a e masiva, pea kā 'ave kotoa ia mo ha kakai kehe 'oku 'ikai ko ha poini ia 'a'aku pē ko hai 'oku ne ma'u'a e mafai. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ke fai ha tokangaekina 'oku ou tali lelei pē 'e au 'a e fakakaukau ko ia, ka u tokoni atu mu'a ki he me'a 'oku me'a mai ki ai 'a 'Eua 11.

Ko e silini ko eni ko ē 'oku tau sio ki ai ki he palopalema ko ē 'oku vakai ki ai mo 'emau ngaahi Potungāue ko e palopalema ko ē 'o e kau ngoue iiki pē ko e kakai ko eni 'oku nau lālanga pē ko e kau toutai ko e māketi, 'a ia ko e me'a lahi 'o e māketi manatu'i te tau 'ai 'a e fo'i kongā 'e 2, kongā 'e 1 ko 'etau o 'o kumi 'a e māketi. 'I he māketi ko ia 'oku 'i ai 'a e tafa'aki ko e kumi 'a e māketi 'a ia ko e *actual* ko hono o 'o kumi 'a e māketi ke ma'u mai. 'Oku 'i ai 'a e fo'i va'a ia 'e taha 'o e tafa'aki ko eni 'a ia ko e *market research*, 'a ia ko e hangē ko e va'a ia 'o e *trade*, 'a ia 'oku vahevahe 'a e kongā ko ia kā ko au 'oku ou tokanga ange au ki he kumi ha māketi, koe'uhi ke lava ke ma'u, fika 2 pea te to e to'o mo ha sēniti ke 'oange ki he tafa'aki 'o e ngaahi va'a ko eni 'a ia 'oku ou pehē 'e au ko e kau faingata'a'ia ke 'oua te nau to e faingata'a'ia kae 'oatu pē 'enau seniti kā nau nofo pē nautolu 'o hoko atu 'enau mo'ui.

Ko e me'a ko ia ki hono hoko atu 'a hono 'ave 'o e me'a ko eni ki he māketi, 'oku 'i ai leva 'a e me'a 'e taha'oku mau ma'u mei ai ko e taimi ko ē 'oku mau hanga ai 'o fakahoko tonu 'a e ngāue ko eni 'oku te ma'u ai 'i he fo'i me'a ko ē 'oku tau ui ko e *value chain* 'a e feitu'u kamata mei ai tau fakatātā 'a e feitu'u 'oku kamata mei ai tau fakatātā 'a e tō 'o e fo'i ngoue mo hono 'ave 'o a'u ki he fale *pack* 'o 'alu 'o a'u ki he vakapuna pē ko e vaka, 'o 'alu 'o a'u ki he uafu 'e taha pea te 'alu ai 'o a'u ki he feitu'u 'oku ma'u ai hono fakatau 'a e fo'i me'atokoni. Pea 'i he tu'unga ko ia 'oku te hanga leva 'o 'ilo lelei ai 'a eme'a 'oku tau ui ko e *gaps* pē ko e ngaahi *blockages* 'oku ne hanga ko ē 'o ta'ofi 'a e me'a ko ia ke tau hanga 'o *export* 'etau me'a koloa ki muli. Ko e femali'aki 'a e ongo me'a ko ia ke hoko ia ko ha maka tuliki ke ta'utu 'emau kau *trade negotiator* hono *negotiate* 'i he ngaahi tēpile 'a ia 'oku alea ai ...

<005>

Taimi: 1930 - 1935

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... 'a e *PICTA* 'a ia ko e Pasifikí 'ata'ata pē ia, taimi 'oku nau manga ai mei he Pasifiki ke tau hoko ko ha fo'i poloka, ke nau 'unu atu 'o ta'utu pea mo e *Oceania*, 'a ia ko e *PACER plus* ia, 'a ia 'oku kau mai ai 'a 'Asitelēlia pea mo Nu'usilá. 'Oku tau 'unu atu ka tau ka *trade* mo *European Union*, 'a ia 'oku tau ui ko e *European Partnership Agreement*, pē ko e *EPA*. 'Oku tau lava 'o ta'utu mo ha ngaahi me'a mo'oni, ke fakahoko'aki 'a e *trade negotiation*. Pea makatu'unga mei ai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi silini, 'o kapau 'e fakahoko lelei 'e he'emau kau ngāue, 'oku ou tui ki ai. Taimi e ni'ihi, 'oku o atu ko ē 'o ta'utu he *trade negotiation*, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i makatu'unga mo'oni ia, ko e fo'i *theory* pē 'oku o mo iá. Ko 'eni, 'oku mau 'ilo lelei 'a e feitu'u 'oku poloka ai 'a e palopalema 'i Nu'usilá. Mau feinga eni ki 'Asitelēlia. 'Oku mau feinga eni ki 'Amelika, pea pehē ki Siapani, mo e ngaahi feitu'u kehe e *European Union*.

Faka'amu ke nga'unu kimu'a kalafi he tupu faka'ekonomika kamata mei he ma'ulalo taha

Ko ia 'i he'ene pehē, te ke mea'i pē 'e Fakafofonga 'Eua, ki he Patiseti, 'oku *break down* ai pē ai 'a e kakai ngāue 'oku ngāue. Ko e ngaahi me'alele, ko e *communication*. Ko e *detail* ko ia 'oku mau, ka ko 'eku ki'i fakamatalá 'aku foki 'oku ke fehu'i 'e koe, pē ko e hā 'a e ngāue pē ko e palani ngāue, ke fakahoko'aki? 'Oku ou talaatu ko e fo'i ngāue eni ke hoko ha fo'i ngāue mo'oni, kae kamata mei he ma'ulalo tahá. Mou fakatokanga'i ange. 'Oku ou fiefia pē he'ene fehu'i maí. He ko 'etau lipooti, Ko e lipooti mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia kuo tau 'alu ki 'olunga e

‘ekonāmiká. ‘Oku ‘i ai ‘eku tui, ‘oku kehe ‘a e ‘alu ‘a e ‘ekonōmiká ki ‘olunga, makatu’unga he kau tama *formal* sekitoa ‘i ‘olungá. ‘Oku ou faka’amú ke nga’unu e kalafi ki ‘olunga, makatu’unga mei he ma’ulalo tahá.

Pea te u hanga leva ‘o faka’osi atu ‘a e ki’i fokotu’utu’u ngāue ko ení. Kapau ‘e ‘eke mai ‘e ha taha kiate au. ‘E anga fēfē ‘a e fonu ‘a e ngaahi ‘a e ngaahi falekaí, ‘a e ngaahi fale koloá, ‘a e ngaahi *formal* sekitoá, ngaahi pisinisi? Fakafonu e kato ‘o e masiva, tau pehē, toko 8 mano, toko 6 mano. Pea ka fonu honau kató, ko e hā e me’a ‘e hoko. ‘E fiu ta’ota’ofi e kai falekaí, mo e fakatau me’alele, mo e me’a kotokotoa, ‘oku tau faka’amu ki ai ‘i he *trade*. Ko ia ai, ko e anga pē e ki’i .. ka ke tokoni mai, he ‘oku ‘i ai e ngaahi fakakaukau ia ‘oku ke ma’u. Ko e taimi eni ke ‘omai ha ki’i fakakaukau ke tau fetokoni’aki.

Tevita Lavemaau : Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Seá, pea mo e Falé. ‘Oku ou fakamālō lahi atu ki he ‘Eiki Minisitā, he tali ma’olunga ko eni. Na’e ‘ikai ke u ‘amanaki au te ke fu’u veteki pehē’i mai. Ki’i me’a pē na’a ku fie ‘iló ‘e au, ko e 2 miliona ko ē na’e ‘oatu ‘e he Pule’angá mo e Fale Alea ni, ke fai’aki ho’o feinga ki he māketí. Kuo u lave’i pē kuo ‘osi ma’u e māketi. Fiema’u leva mo e ki’i silini ke fakatau mai ‘aki e koloa ki he ngoue ‘a e kakaí. Kau e vahefonua ‘Euá he fiefia. Ko e koví pē ko ‘ene ki’i vahavaha ko ē ‘a e fo’i polokalamá. Māhina pē ‘e 1, longo ai he māhina ‘e 2. Kuo nau tā mai kiate au. ‘E to e ha’u e kau fua me’akai ‘afē ko u talaange. Tau kei fakaongoongo pē ‘oku nau kei fokotu’utu’u ki he ... Ka ‘oku ou pou pou lahi atu.

Tokanga ki he polokalama ngāue 2.1 miliona tokoni ki he Potungae Leipa he 18/19

Ko e ki’i kongá leva hono 2, ‘Eiki Sea. ‘E ‘Eiki Minisitā, ko eni ‘oku to e ‘oatu e 2.1 mei he 18/19. Na’e ‘i ai e fokotu’u mai ia ‘a e Kōmití, ‘a e PAC, ke tānaki atu mo ha 4, ke 2.5 ‘i he fakakaukau ko eni. ‘Oku fiema’u ke fakaivia koe ke ke lava. Kuo lava ma’u e māketi ia. Fiema’u, ko e fanga ki’i kakai māsiva iiki, ki’i tangai talo pē e 10, ki’i kato manioke ‘e fiha. Ko e Falaité ia, nau fiema’u ‘enautolu ke nau ō mai ke fua, kae ma’u ha’anau sēniti. Kuo ‘i ai pē foki e kau grower komēsiale ia, ‘oku nau ‘alu koniteina nautolu ia. Ka ko ‘eku vakai hifo ko ē ki hono vahevahe e fo’i 2 miliona, 2.1. Ta ko ē ko e fo’i 1 miliona ia ai, ‘ai ke fai’aki e langa *packhouse* ‘i Lapaha. Kuo u pehē ni ‘e au ko e ‘ai ke fakatau mai ‘aki e ngoue ‘a e kakaí. Na’e ‘osi tali ‘e he Pule;’angá he ta’u kuo ‘osí, ‘a e tokoni ‘a ‘Asitelēlia, ke langa e *pack house* ‘i Hahake. Pea nau ki’i alea nautolu ia ai. Ko e me’a ko ē ‘oku ou lave’i he ‘aho ni, kuo me’a’ofa ange ‘a e ‘Eiki Nōpele ia ke ‘omai ‘o langa ‘i Vaini, pea ‘e langa e *packhouse* ko iá. ‘E fepakipaki ‘a e ngaahi fu’u *packhouse* ko ‘ení, ‘e ‘Eiki Minisitā. Pea kapau na’a ko e ‘ai ke langa ‘i Hihifo, pē na’e talaatu ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ke langa pē ia ‘i Lapaha. ‘Oku ou kole atu, ‘oku ou kole atu. Tuku mu’a e langa *pack house* ia, ‘Eiki Minisitā. Tuku ha fo’i ...

<006>

Taimi: 1935-1940

Tevita Lavemaau : .. miliona ko ia, fai’aki ho’o kumi ki he māketi fakatau mai ‘aki ‘a e ngoue ‘a e kakai ke lava lelei ‘a e ... fu’u fale *pack* eni ‘i Kuini Salote. Fu’u fale *pack* eni ‘e taha ‘i vaheloto ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i motu’a ‘e taha ‘i Hahake ‘oku ‘ai ke langa hono fale *pack* ai. Tokoni atu ‘o ‘atu ha ki’i 2 kilu ... ‘oua na’a ‘ave ‘a e pa’anga ‘e 1 miliona ‘a e Pule’anga ke langa ‘i he

vāhenga ko eni 'o e Minisita Pa'anga. 'Oku mou ngāue faka-Politikale 'aki 'a e *resource* 'a e fonua. Ko ho'o laumālie lelei pē 'a 'au ki ai, ko u fokotu'u atu tali ho'o 'Esitimeti.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu mu'a e me'a 'a e ..

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e hū mai ko ē 'a e motu'a 'o Minisitā, ne 'osi 'i ai pē 'a e fokotu'utu'u ia kuo 'osi 'i ai pē 'a e kosilio ia 'a Hahake. Na'e 'ikai ke u kau au 'i he kosilio fokotu'u ia kimu'a, kau tangata ko ia kimu'a atu pea u ha'u pē au 'o hokoatu. Na'e 'osi 'i ai pē 'a e fokotu'utu'u ia ke 'ai 'a e fale 'i ai he ko e feitu'u ia 'oku matolu taha ai 'a Tonga ni, pea 'oku lahi ai mo e ngoue. 'Oku lahi ange ia 'i 'Eua 'a e fo'i kongā ko ia. Ko 'eku ha'u pē 'a'aku 'o hoko atu. 'Ika ke 'i ai ha.. na'e 'i ai pē 'a e lau ai ki 'Aositelēlia pea to e holomui 'a 'Aositelēlia ia. 'Oku 'ikai ke mahino ia. Ko e fo'i me'a ia pea na'e 'ai ia ke feinga'i he ta'u kuo 'osi pea 'ikai ke lava, pea 'ikai ke *spent* 'a e sēniti ia. Ko e toki vakai eni pē 'e lava. ka ko e toki loto fiamālie eni 'omai pē ia 'a e kongā kekekele ia 'e he Hou'eiki ko ia 'a e Nōpele ko ia 'o Lapaha Kalaniuvalu 'a e kongā kekekele. Pea 'oku fai 'a e ngāue ki ai ki he lisi kae lava ke fokotu'u 'a e fale. Ko e me'a ia na'a ku kole atu ai ko e taimi ko ia 'oku 'ai ke fai 'a e *ground breaking* 'e toki tufa atu homou fanga ki'i tikite ke mou me'a mai. Ko e 'uluaki 'ai foki 'a e *infrastructure* ke tu'u ka tau toki hook atu 'a e uta mo e me'a ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Nōpele Vava'u.

Kole 1 miliona ke langa'aki ngaahi fale lālanga 'i Vava'u

Lord Tu'i'āfitu: Sea tapu mo e Feitu'u na fiefia lahi au he 'oku 'i ai 'a e silini 'oku 'asi, ka 'oku fai 'a e fepakipaki ia ai he kekekele 'i Tonga 'eiki ni. 'Oku lahi mo e ngaahi *pack house* heni. Ko e fale mahalo 'e taha mahalo 'i Vaini, mahalo 'oku mei lava pē ha.. Ko 'eku kole Sea te'eki si'i 'i ai ha kole 'a e Tēpile ko eni 'o tali 'e he Pule'anga he ko e mātu'a tauhi fonua pē kimaautolu. Ko e 'u me'a ko ē he *constituency fund* 'oku mei 'alu pē ki he 'ū me'a faka-politikale ko eni 'o e fili. Mautolu Hou'eiki Nōpele ko e fakalangilangi pē. 'Ika ke ma'u ma'u 'inasi mo homau kakai 'i ha me'a. Mau kole atu, mai ā mu'a 'a e 1 miliona ke 'ave ma'a Vava'u ke langa'aki 'a e 'u fale lālanga 'i Vava'u. Ko Vava'u 'oku fakataumu'a ki he *Tourism* 'a Vava'u. Ko ena kuo tali 'a e 5 mano ia 'a Ha'apai, mo e teuteu 'o e fakasanisani ia 'enau 'u me'a kātoa ko ia. 'Omai ā ke mau kamata ā 'a Vava'u, ka 'oku tuai a 'a e langa 'a e 'u hōtele, kamata a kimaautolu he *handicraft*, he 'oku te'eki ke 'i ai hamau fale *pack* ia 'o mautolu 'i Vava'u. Ko Tonga ni kuo 'osi maau ia. 'Eua 'osi maau. Mai ā ha ki'i me'a ma'a e Tēpile ko eni ke si'i akoako ai 'a Vava'u ke mau tō kava pē mo lālanga he 'oku mahino kuo mau milionea mautolu he kava, mo langalanga 'a e vanila, kae 'omai ā ē 'a e fo'i 1 miliona ke langa ā 'a e fanga ki'i fale lālanga 'i Vava'u 'i motu mo fonua lahi, ke mau fai'aki 'a e pou pou ki he Takimamata. Sea ko 'eku kole ia ki he Feitu'u na ka ke tokoni mai kia au he kuo 'osi tokoni ia ki Ha'apai. Kuo ma'u ho'omou 5 mano. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Nōpele me'a mai Minisitā Toutai mo e Ngoue.

Pou pou 'i tokoni Potungae Leipa ki he ngoue mo e toutai

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Fakatapu atu Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale

‘eiki. Ko e ki’i pou pou atu pē ki he fokotu’utu’u Patiseti ko eni ‘a e Potungāue ko eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a fakafiefia ‘oku hoko ki he Potungāue ko eni, tautautefito ki he kau ngoue, kau toutai. Koe’uhi ‘oku mahino mai ‘oku to’o fakakātoa ‘a e tafa’aki ko ia ki he fakamāketi ko ia ‘a e ola ‘o e ngoue pea mo e toutai ‘e he Potungāue...

<008>

Taimi: 1940-1945

'Eiki Minisitā Ngoue: Tafa’aki ko eni, pea ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito eni koe’uhī pē ‘uhī kae lava ke ‘atā pē ‘a e Potungāue ko eni ‘o e Toutai ke fakataha pē ki he feinga’i ko ē ke lahi ko ē ‘a e ngoue pē ko e nofo taha pē ki ai ko e me’a ‘e hoko ‘e lahi fe’unga ‘aupito ‘aupito.

Lahi e ngaahi fāmili ‘oku nau ma’u mo’ui mei he ngoue

Ko e tu’u ko eni he taimi ni ko e tokolahi e ngaahi fāmili pē ko e *households* ‘oku nau ma’u mo’ui mei he ngoue ko e toko taha mano valu afe onongeau tupu. Pea ko e pēseti pē ‘e nima ‘oku nau kau ‘i he ngoue fakakomēsiale. ‘A ia ko e toko onongeau tupu pē ‘oku nau fakahoko e ngāue ko eni. Pea hangē pē ‘oku mou mea’i lelei pē ‘a e lelei ko ia ‘a e ngāue ‘a e toko onongeau tupu ko eni ki he ‘ekonōmika ‘a e fonua. Ko e fehu’i fēfē kapau ‘e a’u ‘o toko 1000 pē faai hake ‘o to e ‘ova he 1000?

Tokolahi ngaahi fāmili ‘oku ngoue ‘ikai taumu’a fakakomēsiale

Kai kehe ko ‘emau ngāue fakataha mo e Potungāue ko eni tautautefito ki he ‘Eiki Mnisitā ko eni ko e faka’amu ko e pēseti ‘e 95 ko eni. Ko e si’i kakai ia ko e meimei ko e kau ngoue ko ia ko e tokolahi taha ko e ki’i ngoue pē ‘uhī ko e fiema’u me’atokoni ko ia ‘a e fāmili mo e ngaahi fatongia kehekehe. Pea ‘oku, ko e ki’i kongā pē ‘oku ‘ave ki he māketi. Māketi fakalotofonua pea taimi ‘e ni’ihi ‘oku hū atu ki tu’apule’anga ka ko e lahi taha pē ki he māketi fakalotofonua pē. Ka ko e toenga leva ia ko e meimei ko e fiema’u fakame’atokoni pē ‘a e fāmili mo e ngaahi fatongia pē ‘a e fāmili taautaha. ‘A ia ko e me’a leva ‘oku mau faka’amu ki ai ke fakahoko hono langa’i hake ko ia ‘a e ngoue ke ‘alu ‘o a’u ki he kakai ko eni ke ‘omai kinautolu ke nau kau mai ki he ngoue fakakomēsiale neongo ‘e kei si’isi’i pē ‘enau ngoue fakatatau pē ki he’enau kelekele ko ē ‘oku nau ma’u ka ko e lau fakataha ko ia ‘a e tokolahi ko ia e kakai ‘e kau mai ki ai ‘e ma’u pē ‘a e ngaahi fiema’u ia ko ē ‘a e māketi.

Lahi ‘aupito fiema’u mei he māketi

Ko e tu’u he taimi ni ‘oku mo’oni ‘aupito pē lahi faufaua ‘a e māketi mo e fiema’u. Pea na’e ‘ohake mei he Fakafofonga 16 ko eni e Vava’u ‘a e fiema’u ko ia ‘a Vava’u ke uta atu ‘a e ola ko ia ‘o ‘enau ngoue pea ‘oku fakahoko e ngāue ki ai kuo ‘osi vahe’i mei he Potungāue, ‘ofisi, ko e kongā kelekele ‘oku hanga mai pē ki he fale ko ē *Quarantine* ke tu’u ai e *pack house* ki he ngoue ai ‘uhī kae lava, pea ko ‘ene lava ko ē hono fokotu’u e *pack house* pea ‘oku pau ke *HACCP certified* ‘a ia ‘oku pau ke ma’u ‘a e fiema’u totonu ko ia ‘a e māketi fekau’aki mo e mo’ui lelei pea ko ‘ene lava ko ia pea ‘e, ko e ‘alu atu pē ‘a e vaka ‘o uta e ngoue hangatonu ki he māketi he ‘ikai ke to e uta mai ki Tongatapu ni ‘o maumau ai ‘o hono feinga’i ko ia ke to e, toki uta atu mei Tongatapu ni ki he māketi, kaikehe ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ki ai. Pea ko e pou pou lahi ia ‘e Sea ‘oku ‘oatu

ki he fokotu'utu'u ko ia 'a e Potungāue ko eni pea mo 'enau patiseti 'a eni ko ia 'oku lolotonga me'a ki ai 'a e Fale. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki kuo mou laumālie, me'a mai Vava'u 16.

Fakamanatu Vava'u 16 'ene fokotu'u ke fakapa'anga ngaahi fale lalanga hono vāhenga

'Akosita Lavulavu: Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pehē foki 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato, mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he efiāfi ni Sea. Pea ko u faka'amu pē ke u poupou ki he 'Eiki Nōpele pea mei Vava'u Sea. Ko Niua na'e kole pea tali. Ha'apai, kole pea tali. Pea ko e kole leva eni 'a Vava'u Sea, ki'i taha miliona pē ke tokoni ki he ngaahi fale lālānga pea 'oku ou fie fakamanatu pē ki he Feitu'u na Sea pea pehē ki he Fale 'Eiki ni, 'i he 'aho 8 'o, 'aho 16 'o 'Aokosi 2016 na'e tali ai 'a e fokotu'u e finemotu'a ni ke langa 'a e ngaahi fale lālānga 'e 32 'i he Vāhenga Vava'u 16. Ko e anga pē 'a e fakamanatu Sea pea mo e poupou lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisitā pea mo 'ene Potungāue he ngāue lahi mo e ngaahi fokotu'utu'u kotoa pē kuo nau fakahoko. Ko u tui ko e me'a mahu'inga Sea ke fai mo kamata ha, 'a e ngāue ko eni ma'a e kakai masiva Sea. Pea ko u fokotu'u atu ai 'a e patiseti ko eni 'a e Potungāue ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Nōpele 'o 'Eua.

<009>

Taimi: 1945-1950

Lord Nuku: Tapu ki he 'Eiki Sea pea fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e tau lave'i hifo pē ki he vouti ko eni 'Eiki Sea. Fakamālō lahi tautolu ia ki he fokotu'utu'u. Ka 'oku 'i ai pē Sea 'oku fai pē tokanga ki ai 'o hangē ko eni ki he, 'a ena ko ē kuo fokotu'utu'u ko eni ko ē 'e he 'Eiki Minisitā. Pea 'oku hangē ko ia ko e me'a ko ia kuo me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā Ngoue. Pē 'oku tonu koā 'eku fanongo pē 'oku ki'i fehālaaki. 'O pehē ko ē 'oku 'ai ke tuku ange mai e Toutai ia ki he 'Eiki Minisitā ko eni. Pea ko 'eku, mahalo 'oku tonu pē 'a e me'a ko ia na'a ne fakahoko mai ē, he 'e 'Eiki Minisitā. 'Eiki Sea, ko e me'a mahu'inga ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni. Ko u poupou 'aupito lahi au ia ki ia ki he'ene ngaahi fokotu'utu'u 'Eiki Sea. Ka 'oku ai, koe'uhí ke to e tākaki mai e ngaahi polokalama ko ena ki he Feitu'u na.

Tokanga ke malu'i ngaahi koloa fakakaukau'i 'e he 'atamai

'Oku ai e ngaahi polokalama heni hangē ko e, ko ho polokalama hono 3 ke fakakaukau'i e ngaahi koloa fakakaukau'i 'e he 'atamai. Ko u tui ko e polokalama, kau eni he polokalama mahu'inga 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā. Ke 'uhí ke fai hono fokotu'utu'u. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a ia 'a e motu'a ni, ko hono to e tuku mai ke fakakaukau'i e me'a ko ē kae 'uhí kae ki'i fai ha fokotu'utu'u hē he ko u tui ko e langa fonua mahu'inga 'aupito eni, 'a ho'o polokalama ko iá. Ko e polokalama ma'olunga 'aupito ia he ko u tui 'oku tu'u mai foki 'i ho'o fakamatalá 'oku kau e 'ilo fo'ou. Pea ko e me'a ia Sea 'oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea he koe'uhí 'oku 'osi vahe'i 'a e pa'anga ki ai ka ko e fie lave'i pē motu'a ni pē 'oku 'i ai ha ngaahi polokalama kuo fokotu'utu'u

he Feitu'u na 'o fekau'aki pea mo e fa'ahinga me'a ko eni ko ē ko e ngaahi koloa fakakaukau'i 'e he 'atamai.

'Oku mahino pē ia ko e ngaahi fakalalakala ia ki he tekinolosiá. Ka ko u sio hifo ko ē ki he fakalele ngāue, he polokalama ko eni he peesi 183. Ko e tauhi mo e fakalele ngāue, ko e pa'anga pē 'e 500, 'i he pa'anga hū atú. Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea ki he ma'olunga ko ē 'a e fakakaukau ka ko e pa'anga pē 'e 500 ia Sea. Ka ko 'eku 'ai pē ke tokoni mai pē 'Eiki Minisitā he ko u tui pē 'oku 'i ai pē 'ene fokotu'utu'u. Ko e Minisitā foki ko eni 'oku lahi pē 'ene ngaahi pa'anga hangē ko ia na'a ne me'a mai'aki neongo 'oku 7 'ene polokalama, 'ene Patisetí ka na'a ne pehē 'e ia 'e ma'u pē 'ene 14 miliona. Pea ko 'eku sio hifo ko ē ki he 500 ko eni 'Eiki Minisitā pea ko e totongi mo e ngaahi ngāue ke ke fakahū mai 'e koe ki ho'o koloa mo ho'o sēvesí. 'Oku hangē kiate au 'oku to e 500 pē mo ia. Pea ko ho vāhenga ko ē tu'uma'ú, 'oku pa'anga ia 'e 1 kilu. Ka ko e 'ai 'Eiki Sea ke fakafenāpasi 'a e fakalele ngāue mo e koloa ko ē 'omai ko ē ke fakalele'aki e ngāue pea mo e vāhenga ko ē 'oku vahe'i ko ē ki he. Ka ko e polokalama ui eni ia Sea ka ko 'eku lave atu pē 'aku ki ai ke 'uhí ke toki fakamā'opo'opo mai he 'Eiki Minisitā. He 'oku ai e, 'oku lele ia, 'oku 83, 84 'alu ia 'o a'u ki he 85.

Ko e 85 ia ko e polokalama ko ia koloa fakakaukau ko ia, 'oku 'otu noa ia kimui 'a e 17/18, kau ai mo e 18/19 'oku noa, nōnoa kātoa ia pea ko e 'alu ko ē ki lalo hifo ai polokalama ngaahi me'a tatau pē, fakamo'oni'i e ngaahi pisinisi ko eni mo hono *process* mo e *enforcement*, 'oku noa pē mo ia 'Eiki Minisitā. Ka ko e fie lave'i pē ia na 'oku 'i ai ha feitu'u ia 'e 'ave ki ai. Ko e me'a ko ē 'oku kau he me'a mahu'inga hení polokalama ko ē ki he koloa, kaekehe kuo 'osi lave atu ki ai 'Eiki Sea, 'a ē ko ē 'oku fa'u ko ē he 'atamai 'Eiki Sea.

Tokanga ki ha 'inasi ngaahi pisinisi fakalotofonua he māketi

'Oku ai e polokalama hono 5, ko e langa pisinisi fakalotofonua Sea. Ko u lave'i 'Eiki Sea ko e Feitu'u na 'oku ke hanga 'o fakangofua 'a e ngaahi pisinisi kotoa pē ke fakalele, fakalotofonua. Ka 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku hoha'a. ...

<001>

Taimi: 1950-1955

Lord Nuku: ... motu'a ni 'Eiki Sea. Te u 'oatu pē fakatātā 'oku tonu pē ke 'i ai ha 'inasi e kakai Tonga pēseti lahi ange, pisinisi fakalotofonua ke ma'u e mafai ki hono tuku atu. Fai e ngaahi laiseni... hangē ko e ngaahi me'a fakapa'anga ngaahi me'a, 'a eni ko eni ngaahi sekitoa taautaha ka 'oku fai e hoha'a ki ai he 'oku 'osi 'ata māhino ia Sea 'i Tonga ni ke tau pehē kuo lahi ange e laiseni kuo foaki tau fakatātā 'aki pē ko e me'a ko eni kuo 'osi fai pē fēme'a'aki ki ai. Tau fakatātā hangē ko e falekoloa. 'Oku lahi ange 'a e laiseni ko ē 'oku ma'u ko ē he 'e muli tukukehe kapau 'oku laiseni Tonga kae fakalele ia he 'e kau Siaina 'Eiki Minisitā ... 'i he pisinisi ko eni 'Eiki Minisitā.

Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia ki he me'a ko ena 'oku ke fakakaukau'i ko ē ke fokotu'utu'u. Ko e hā e, 'a e 'inasi 'oku ke hanga 'o faka, 'o meimei ki ho'o fokotu'utu'u ki he kaha'u 'e nofo he kau Tonga. He ko u lave'i 'e au ko Vava'u na'e ki'i lele atu e motu'a ni ki ai he ki'i me'a pē 'i Vava'u kae hei'ilo kae toki tokoni mai pē 'a e Fakafofonga ko eni Vava'u 16. 'Oku hangē kiate

au ko e kava ia ‘oku mei lahi ange ‘a e konga ia kuo ‘osi fakatau ia he kau Siaina fakatau tu’u pē ia. Ka ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pē ko e hā ‘a e tu’unga fakapisinisi ko ē te nau hanga ‘o hū atu ‘aki ki tu’a. Ko u tui pē mahalo kuo nau, pē kuo ‘osi kamata atu ha ...

‘Eiki Palēmia: Ke u ki’i tokoni atu mu’a fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Fiema’u e tokoni ?

‘Eiki Palēmia: Sai pē nounou pē.

Lord Nuku: ‘Io ‘oku, mālō ‘aupito.

Taukave lava pe ‘e he Tonga ke fe’auhi mo e Siaina

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ‘eke ko ia e ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘ikai ke to e lava ha Tonga ‘o fe’auhi mo e kau Siaina. ‘Oku ‘i ai ‘a e toko ua ‘i hoku vāhenga mou ‘ilo’i pē moutolu ‘a e tokotaha ko ia ‘oku mea’i lelei pē he ‘e, ta’u eni ‘e 40 tupu ‘oku fo’i e kau ‘a e Siaina he tafa’aki ko ia. Siaina eni ‘e tolu mo ‘enau fe’auhi mo ‘enau fo’i ‘o fēholaki. Ko e ki’i tangata ko Solomone Halahihifo pē ko Simipata kātaki pē ‘eku ‘ai e hingoa ko eni. ‘Oku ha’o takai he ‘e kau Siaina ‘oku tō atu ‘a e pisinisi ‘a e tokotaha ko eni. Tau fakalotolahi’i he ‘oku malava ‘oku malava ‘a e kakai Tonga ke nau, pea ko e toko ua ia ko u kole atu mou ō ‘o talanoa mo naua pē na’e anga fēfē ‘ena ...

Lord Nuku: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: ‘Oku ou fakamālō ‘aupito ‘Eiki Sea ke’uhi ki he ‘Eiki Palēmia ka ko e ki’i pisinisi pē ia ‘e ua. Ko hono toe ko ē ‘a Tonga ni ia tau pehē tautolu ko e pēseti ‘e 80 ko ‘eku me’a ko u fakakaukau atu ko ē ki ai kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku ala monū’ia ai e kakai Tonga ‘e ngali pehē ke tau ngali filifilimānako ka ‘oku tonu pē ke ‘i ai pē ‘īnasi ‘o e kau Tonga ‘i he ngaahi pisinisi. Kae tautautēfīto ki he ngaahi pisinisi langa fakalotofonua he ‘oku, ke meimei tuku ia ko e konga lahi ma’a e kau Tonga. He ‘oku, toki fakatonutonu mai pē hangē ko e ngaahi pisinisi toutai ko u tui ko e Feitu’u na pē ‘oku ke hanga ko ē ‘o to e foaki ke nau lava ‘o fai e pisinisi.

Tokanga ke vahevahe lelei ngaahi faingamalie pisinisi ke ‘īnasi ai e Tonga

Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga na’e ‘i ai e, ‘oku lahi ‘etau ngaahi koloa faka-Tonga tau fakatātā hangē ko e vai. Mahalo ‘oku lahi ange ‘a e vai ko ē ‘a e kau Siaina ia he vai, ‘ikai ke u ‘ilo au mahalo pē ‘oku a’u ha kautaha Tonga ‘e ua ‘o mahalo pē tolu ‘oku ‘i ai ‘enau vai. Ka ko ‘ete sio ko ē he pisinisi vai ko u tui au ko e koloa ia na’e tonu ko e koloa ia ‘a e fonua pea na’e tonu ke fakatatafe pē ia ke fai he mātu’a Tonga pea ‘oku ou tui ‘oku malava pē ia ke nau hanga ‘o fai. Ka ‘oku ‘uhinga pehē kātaki pē ‘Eiki Minisitā na’a ‘oku ngali fu’u lahi e me’a ko ē ‘oku fai atu ko ē ‘a e fakakaukau.

Ka ‘oku fai e tokanga ke’uhi na’a ‘ilo ange kuo matavalea ‘etau fokotu’utu’u ko ē he ‘aho ni kae hanga he ‘e kau palangi ia pē ko e kakai ko ē ‘oku nau muli ‘onau ma’u ‘enautolu ‘a e ngaahi monū’ia. Ka ko u tui ko e langa fonua ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ke tokanga ki ai ‘oku makatu’unga ke fakakoloa’ia ‘a e kakai Tonga Sea. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai e tokanga ia kapau ‘e lava ke

vahevahe lelei e ngaahi faingamālie. Ko e pisinisi ‘aneafi ‘oku ‘ikai ke u lave’i au ki he ‘aho ni pē ‘oku anga fēfē hangē ko ‘ene tu’u ‘a e pisinisi fakalotofonua. Ko u ‘ilo’i pē ‘oku kehekehe ‘a e pisinisi Tonga pea mo e pisinisi ‘i muli. Ka ko u, ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ko e ‘aho ‘aneafi na’e pēseti meimei pehē na’e 4951 ‘a e ‘īnasi ki he Tonga. ‘Ikai ke u lave’i ‘e au pē ‘oku kei ‘i ai ha me’a pehē he ‘aho ni he ‘oku ‘osi malava pē ‘e he pisinisi muli ia ke ha’u pē ia pēseti ‘e 100 ‘ene fokotu’u.

<002>

Taimi: 1955-2000

Lord Nuku : ... pea ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e fakakaukau, ke lava ke ‘omai e ngaahi monū’ia ko iá ki he kau Tongá. Neongo ‘oku tau ivi vaivai, hangē ko e me’a ko ē. Hangē ko e me’a na’e fai ‘e he Pule’angá ki he toko taha ko ē, Si’i Kae Olá. Langa e pisinisi ia. Kapau na’e hanga ‘e he Pule’angá ‘o ki’i huhu’i atu ki ai ha ki’i me’i vaisiliva, ‘ikai ke nau mate kinautolu. Pea tau sio leva ai, ta ‘oku ‘i ai e fatongia lahi ‘o e Feitu’u na, ke pou pou’i e sekitoa taautaha fakalotofonua, ke nau lava ‘o *compete* pea mo e ngaahi pisinisi, ta’au fakamāmani lahi, Sea. Mahalo, ‘Eiki Sea, ‘oku tonu ke ngata ai, kapau ‘e ‘omai ha ki’i me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā,

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Siaosi Sovaleni : ‘Eiki Minisitā, tānaki atu ki ai e ki’i fo’i fehu’i ‘e 2, pea toki tali fakataha’i mai.

Sea Kōmiti Kakato : Fika 3.

Tokanga ki ha ngāue fakalalakaka he kongá ‘api ‘a Tonga ‘i Ha’amoá ‘Amelika

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. ‘Oku ou manatu’i lelei pē, ‘Eiki Minisitā, e fakahū mai ‘e he Minisitā Pa’anga lolotongá ‘a e *proposal* ko ení. ‘A e fiema’u ko eni ke to e fakaivia, ke kumi ha māketi ke to e lahi ange ai ‘a e *choice*, pē ke fili ‘a e kau ngoué, mo e kau toutái. He ko ‘ene lahi ange ko ē ‘a e ‘ū *option* pehē, ‘e lava leva ai ‘o ma’u ha *price* sai, ke fe’au’auhi e ‘ū māketí. ‘A ia na’e pou pou’i, ‘oku mea’i pē ia ‘e he Minisitā Pa’angá, ‘o ‘ai ko eni ‘a e 2 milioná, ko e ‘uhingá pē ia ke vakai’i angé, ke fai mo ‘ai ‘a e ‘u māketi ke lahi, ke lahi ‘a e me’a ‘e ala fili ai ‘a hotau kāingá. Na’e kau ‘a e vakai ki ai, pē na’e fēfē nai nai ha tokanga ki Ha’amoá, pea mo *American Samoa*, he na’e ‘ai foki ke ‘ai, he ‘oku ‘i ai foki hotau kongá ‘api, pē ‘oku ki’i *develop* ha māketi ai, pē ‘ikai. Ko e ‘uhingá pē ke ki’i kātaki pē ‘o ki’i *update* mai. Pea mo e tālanga ko eni ki he *pack house*, ‘Eiki Minisitā. ‘A ia ‘oku lahi ‘a e ‘ū *pack house* ‘i Hahaké, mo e ‘ū me’a na’e fakahua’aki ‘a Hihifo. Pehē nai ke ke lava ‘o me’a mai, ‘ai ā ha ki’i me’a ‘i Hihifo. Mahino ‘a Vaheloto ia, ‘oku ‘i ai ‘a e fale *pack* ai. Ko e ‘uhingá pē ke fakafaingofua’i ‘a e kau ngoue ko eni, Hahake, Vaheloto, mo Hihifó, ‘Eiki Minisitā. Ko e ki’i fehu’i pē ia ‘oku tuku atú. Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai, Fakafofonga.

Losaline Mā'asi : Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Fakatapu atu ki he 'Eiki Sea Kōmiti Kakato, kae 'uma'ā e Hou'eiki Memipá, kae 'atā mu'a ki he finemotu'a ni, ke fai atu pē ha ki'i pou pou pē, koe'uhí ko e ngāue ko eni 'oku fakahoko ko eni. Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he Pule'angá, kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'a e ngaahi ngāue kotoa pē kuo fai 'a e feme'a'aki ki ai, fekau'aki pea mo e Patisetí.

Tokanga ki he fiema'u e kiki fakalotofonua

Sea, ko e tokanga 'a e finemotu'a ni, hangē ko e ngaahi feme'a'akí, fekau'aki ko ia pea mo e fakamāketí, pea mo ha ngaahi faingamālie ko ia, ki he kakai ko ia e fonuá. 'Oku ou tokanga atu au ia, Sea, koe'uhí ko e tafa'aki ko eni ki he fiema'u ko ia 'o e kiki fakalotofonua. Ko 'etau feinga ko ē ke fakasi'isi'i 'a hono hū mai mei tu'apule'anga, kae kamata ha fa'ahinga ngāue fakalotofonua, 'a ia ko ē te tau lava, 'a ia ko e ngaahi pisinisi ia ko ē 'e tokoni ki he kakai Tongá ko ē 'oku nau fakalele 'a e ngāué. Hangē ko eni. Ko kinautolu ko ia ko ē 'oku 'i ai 'enau, 'a e fo'i moá, hūfanga he fakatapu. Na'a lava 'a e ni'ihí ko iá 'o hoko atu nautolu ki he ngāue ko ia, te nau hanga 'o tauhi 'a e moa kakanó. Pea lava ha fa'ahinga ke *process* ha feitu'u, koe'uhí ke lava pē 'e kinautolu 'o *supply* pē fakalotofonua. 'Oku ou tui pē 'e mahu'inga eni ki he fakatapu mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonuá. Ka 'oku mahu'inga foki ia ke tokoni 'a e Pule'angá. Pea hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki ko ia 'i he tafa'aki ko ia 'i he Leipá, pea tatau pē pea mo e Potungāue Ngoué, ko e *production* 'o 'alu ai ki he fakamāketí. Na'a lava pē koe'uhí ke pailate'i ha fa'ahinga ngāue pehē, koe'uhí ke fekau'aki ko ia pea mo e... Ke tau lava pē 'i Tonga ni 'o fai mo kamata'i. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni, ko e ngaahi fakakaukaú ia 'oku 'i ai ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, kātaki, tau ki'i mālōlō ai.

(Na'e ki'i *break* heni 'a e Fale)

<005>

Taimi 2030-2035

Sātini Le'o: Me'a mai'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki fakamālō atu tui pē kuo aata atu 'a e vouti 'a e Leipa, vouti fika 11, pea kā 'oku'i ai ha me'a 'oku 'i ai ha taha 'oku fie me'a ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fokotu'u atu Sea.

Losaline Mā'asi: Sea fakamolemole pē kae faka'osi ai leva 'a e ki'i tokoni na'e 'oatu 'anenai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku vave ko ene 'osi pē ko ene tuku to e kamata fo'ou.

Losaline Ma'asi: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Kā ke me'a mai.

Losaline Mā'asi: Mālō ‘aupito pea fakatapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato kae ‘atā mu’a koe’uhi ke fakakakato atu ai pē ‘a e ki’i tokoni ko eni Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ko e me’a mahu’inga ko ia ko ē Sea te u feinga pē ke fakanounou kā ‘oku’i ai ‘a e ngaahi ‘a e fokotu’u ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Toe pē ‘a e miniti ‘e 3 fakafofonga.

Tokanga ke ‘i ai ha fale tāmāte manu he fonua

Losaline Mā'asi: Mālō. Kā ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakakaukau ‘e tolu hangē ko ia ko ē na’a ku ‘ohake ‘anenai ko e fatongia foki ia ‘o e Pule’anga ke ne ...ko e ngaahi naunau ko ia ko ē fekau’aki mo e mo’ui lelei. Ko ene tu’u ko ē ‘a Tonga ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *slaughter facilities* ia hangē ko eni kapau ‘e kapau ‘e manatu’a e tokolahi taha hiva fitungofulu ki he valungofulu na’e ‘i ai ‘a e māketi ‘aisi ia ‘i māketi Vuna ‘i he uafu ko Funa, koe’uhi ko hono tāmāte’i ko ia hūfanga ‘i he fakatapu, ‘o e fanga monumanu na’e ‘ave ki ai pea ‘oku ‘ikai ke to e ‘iai ha *facility* pehē ia ‘i he taimi ni, kā koe’uhi ‘oku ko e taha ia ‘i he fakakaukau ko ē fekau’aki pea mo e mo’ui lelei ‘alu fakataha ai pē mo e *hazard* fekau’aki mo e me’atokoni fakalotofonua ‘e fu’u fiema’u ia koe’uhi ‘e he kakai ‘o e fonua pea mo hono ‘ohake ko ia ke fakakomēsiale ‘a e kakano’i manu, hūfanga ‘i he fakatapu, kā tau lava pē ‘o feinga ke *supply*.

‘Oku tokolahi ‘aupito ‘a e mātu’a ia ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘enau ‘osi faama’i ‘e nautolu, ko e fanga pulu, ko e fanga moa, hūfanga ‘i he fakatapu fanga sipi, ka ‘oku te’eki ai ke ma’u ‘e Tonga ni ia ‘a e *facility* ko ia, pea ko e fakakaukau pē ‘oatu ko eni telia pē Sea na’a ‘i ai ha ‘Eiki Minisitā ia ‘e holoki hifo ‘ene patiseti, na’a lava ke hū atu ai ‘a e ngaahi ko e ngaahi naunau mahu’inga pea ko e me’a ‘e taha ko e fu’u mamafa ‘aupito ‘a e me’atokoni ko ia ko e *livestock feed*, kā ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha fakakaukau ia ke fokotu’u ha ngāue’anga pehē ni ‘i Tonga ni ke tau lava leva ai ‘o sio ki hono to e ...

<005>

Taimi: 2035-2040

Losaline Mā'asi : ... ‘a e hoko atu ko ia hono tauhi ko ē ‘o e monumanú ke ma’u me’atokoni mei ai e kakai e fonuá. Pea hangē koia ko ha fale ko ia ke ‘ave ko ē ‘o tamate’i ai e fanga monumanú, koe’uhí ko e ngaahi *pack house* ko eni ‘oku ‘ohake ko ení, na’a lava ‘o liliu ai ha *pack house* ia ‘e taha koe’uhí ke fokotu’u ai ha fale pehe ni ia. Ko e sio pē eni ia ki he fakalūkufuá, mo e ‘uhí ko e kakai e fonuá, na’a lava ia ‘o fokotu’u . Ko e ngaahi ngāue mahu’inga eni ia, he koe’uhí ko e taha ‘a e fiema’u ia ko ē, pea hoko atu ko ē ko ē ki muli ha tokoni mei aí. Fiema’u ‘enautolu ‘a e *evidence base*. Kuo ‘osi hanga ‘etautolu ‘o pailate’i ‘i Tonga ni. Pea ‘osi pē ko ē e ta’u ko iá, kuo tau sio ki he ola ko iá, pea lava leva ha fonua mo ha ngaahi *donor funding* ke tau lava ‘o *tap* ia koe’uhí ke tokoni ki hono hoko atu e ngāue ko ē. Mahalo ko e ngaahi me’a lahi pē ia , ‘Eiki Sea, ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e finemotu’a ni, Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai Minisitā.

Siaosi Sovaleni : ‘Io, ko e ki’i fokotu’u ko ē na’e ‘oatú, Sea, ko e ‘uhingá pē na’a ku fiemālie pē au, na’e fai ‘a e fakalave e ‘Eiki Minisitā, pea ‘oku mahino pē ‘e fai e tokoni ke ‘ai ha *pack house* ‘a Hihifo. Poupou atu pē ki he *slaughter house* ko ení, ko e ‘uhingá ke ‘ai ha fa’ahinga *import substitution*, ke ‘oua te tau kei ‘omai pē, tokoni ia ki he *balance of payment*. ‘I he laumālie ko iá, Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ai pē ‘e au ‘a e vouti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā. Poupou pē mei ai.

Sea Kōmiti Kakato : Tali e vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā

Tevita Lavemaau : Sea, na’a ku kole ki he ‘Eiki Minisitā ke fai mai mu’a ha’ane ki’i tali, kae ‘osi iá pea toki tali ai pē ‘ene vouti.

Tali ki he hoha’a ke ‘oua fokotu’u fale pack ‘i Hahake

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea, te u tali atu. ‘Oku hoha’a e ‘Eiki Minisitā mālōlō, ki he feitu’u ‘e tu’u ai ‘etau fale *pack*, ka ‘oku ou ki’i fie fakalavelave atu pē e fo’i mo’oni ko ení. Ko e Nōpele ko eni ‘o Lapahá, kātaki ‘i hono ‘ohake hono hingoá, ‘a Nōpele Kalanivalu. Ko ‘ene ‘ofa ko ē na’a ne faí, na’a ne ‘omai ‘a e pa’anga ‘e 20 ‘a e lisí, ta’u e 50. Ko e fa’ahinga ‘ofa ko iá, kuo u ki’i *stuck* leva ke ‘ave ki ai. Ka ‘oku ou lau foki, ko e Minisitā mālōlō foki ‘oku ne ma’u ‘e ia pea mo ‘ene fale *pack* ‘a’ana ‘i ‘Eua. Ko e fa’ahinga ‘ofa ko ē ‘oku faí.

Lord Tu’ilakepa : Sea, ko e fakatonutonu pē ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Minisitā. Ko e ki’i me’a eni.

Fokotu’u ke ‘ai lisi \$50 ke fakalao

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Minisitā ‘oku ou fakatonutonu pē ‘a e Feitu’una mo e Nōpele. Mo ki’i ‘unu’unu hake ki he faka-Lao, ke tola ‘e 50, ko e tu’utu’uni ia ko ē ‘a e Lao. Ko e ma’ulalo taha pē e 50, ki ‘olunga. ‘Uhingá ke lava o to’o ai ‘a e peseti e 13 ‘a e Pule’angá, pea toki ‘i ai leva e ki’i me’a pea toki ‘oange ki he ‘Eiki Nōpele. Ko e tu’u ko ená ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke... mahalo na’a sai ange pē ke mou lisi ta’etotongi. ‘E sai ange pē ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Mālō Nōpele. Ko au ia ‘oku ou faka’amu ange pe au ia ke u ki’i fakahā atu ‘a e ki’i ‘ofa ko ia mo e ‘ofa ‘a Ma’afu ki Vaini. Ko au ko u faka’amu ke totongi ha ki’i sēniti lelei ko e fa’ahinga ‘ofa ko ia. Ka ko e ‘uhingá, ‘a e fa’ahinga laumālie ko iá, ‘a hono langa e fonuá, mo e koló, koe’uhí ko e tataki ‘oku fai ko ē ‘e he kau Hou’eiki Nōpele. Ka ‘oku ou fakamālō atu au ia. ‘Oku ou faka’amu au ia ke to’o ha ki’i patiseti ‘o ‘ai ha ki’i sēniti, ‘o hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpelé. Ka ‘oku ou fiefia lahi, mo ‘ai pē atu pe ko e ‘uhingá ia, ‘osi maau pe homou fale *pack* ‘ia au ‘i ‘Eua. Ko ia mālō. Mālō Sea.

Tevita Lavemaau : Sea, ‘oku ou fakamālō lahi ‘aupito heni ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he tali ‘oku ‘omai, Sea, pea ‘oku ou fiefia pē au ki ai he ko e fokotu’utu’u ia ko ē ‘a e Pule’angá, hotau Pule’angá. Ko hotau Pule’angá, ‘Eiki Sea, ‘oku tau tui ma’u pē hono vahevahe taau e ngaahi ivi ko ē e fonuá. Pea ko e tokotaha ko ē ‘oku ne fai e vahevahé, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘etau lea Tonga. Ko e ‘umu po’uli ka ‘oku ‘i ai ho kita. ‘Amusia ‘a Lapaha ia, pea mo Vaini, he ko e ongo Minisitā

'e 2. Ko e Minisitā Ngoue, Minisitā Pa'anga. Ko e me'a pē 'oku ou manavasi'i aí, na'a fepakipaki e 'u me'alele pē ko fē e fale *pack* ko ē te nau ō ki aí, kae 'ikai ke 'i ai ha sēniti ke fakatau mai 'aki e ngoué. Ko e fo'i me'a ia 'oku fiema'ú, ke fakatau mai e ngoué. Kaikehe, ko e fokotu'utu'u ē kuo 'omai 'e he Pule;'angá, 'Eiki Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu ai pē ke tau tali.

Sea Kōmiti Kakato : Tau tali e Vouti 11, ko e Vouti ia 'a e Potungāue *Commerce*, Konisiuma, 'Ilo fo'ou, & Ngāue 'a e Kakai. Ko e Vouti Fika 12, ko e vouti eni 'a e Potungāue Fakamaau'anga mo e

<006>

Vouti Fika 12 Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone

Taimi: 2040-2045

Sea Kōmiti Kakato : visone.. “monū'ia ā ka ko ia 'oku tauhi 'a e Konisitūtone 'a e taha 'oku faitotonu, 'i he taimi kotoa pē.” Mou me'a mai ki he ngaahi monū'ia kuo 'omi . Fokotu'u mai ke tau tali 'a e Fakamaau'anga mo e Polisi. Tau hoko mai eni ki he Fika 13 ..

Lord Tu'ilakepa : Ki'i 'ai pē ho'o me'a pea ke me'a hake pē ho fofonga kae 'oua te ke fu'u punopunou he 'oku mahu'inga ke ke me'a mai ke ke mea'i 'oku ulo atu a e maama. Ko e 'uhinga 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihī 'oku mau faingatā'ia pē ko ho'o fakamaatoato pē ko ho'o va'inga pē ko e .. Fakamolemole ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato : Te ke me'a mai koe.

Lord Tu'ilakepa : 'Oku ou fie lave atu au Sea. Ko 'eku fie lave atu pē ki he me'a fekau'aki mo e Pilisone.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki kuo tau tali 'a e fika 12 ko 'etau 'unu mai eni ki he Fika 13.

Lord Tu'ilakepa : 'A e Pilisone?

Sea Kōmiti Kakato : Ko e Fakamaau'anga ia mo e Pilisone.

'Eiki Minisitā Lao : Sea ka me'a pea u *brief* pē. 'Oku ou tui 'oku fie fanongo mai 'a e tokolahi. Fakamaau'anga mo e Pilisone.

Lord Tu'ilakepa : Ko ia ko e 'ai pē ke fai 'a e ki'i fehu'i ka ke *brief* mai pē. ,

Vouti Fakamaau'anga & Pilisone – Vouti 12

'Eiki Minisitā Lao : Ko e me'a mahu'inga taha 'i he Patiseti ko eni, ko e me'a eni ia ne fuoloa 'a e tali 'a e fonua, ki ha Fakamaau Lahi Tonga, ha Fakamaau Lahi Tonga pe *Supreme Court Judge*. Ko e ki'i talanoa nounou, ko e taimi na'a ku kei *CEO* ai, na'a mau fakataha mo e kau loea he Pasifiki ne fai ki Vanuatu. Na'a ku 'ohovale ko e Fakamaau Malōlō ko ia 'a Vanuatu,

Supreme Court ko e tō'u ia pea mo Taniela Tufui. Ko Vanuatu eni. Ko Tonga ni tapu pē pea mo Tu'ivakanō ko e kui 'a Tu'ivakano, ko e Fakamaau Lahi ia *Supreme Court*. Pea talu pē mei ai, hala ai pē 'a Tonga ni. Ka 'i he'eku foki mai mei Vanuatu, 'ou ha'u 'i Fisi 'o fetaulaki ai pea mo e *Deputy PM* Mālōlō, pea ko 'ema talanoa ia. Ko u talaange, ko u faka'amu pē lolotonga he'eku kei *CEO* ke 'i ai ha Fakamaau *Supreme Court Judge* Tonga. Ko e tali mālie 'a e Minisitā Mālōlō. Talamai 'e ia, Vuna ko e siolalo pē. 'Uluaki, ua, ko e vahe. Mo u manatu'i ko e vahe ia ko eni, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'ia tautolu 'e ofiofi ki ai. Mahalo na'e... ko e tali eni 'a e Minisitā Mālōlō.

Tali ke 'i ai ha Fakamaau Lahi Tonga

Ka 'oku ou fiefia 'oku tali 'e he Pule'anga ko eni ke 'i ai ha Fakamaau Tonga, ha Tonga ke Fakamaau Lahi 'i he vāhenga ko eni. Ko e taha ia ha me'a fakafiefia. Kia mautolu he Fakamaau'anga ko e mole lahi 'a e to e 'i ai 'a e *Court Interpreter* tukukehe ange 'a e 'uhinga. Taimi ko ē'oku fai ai ko ē 'a e liliu lea, fa'a mole ai hono 'uhinga, ka ko e hangē ko 'eku lau ko e Fakamaau ko e Tokoni ia 'a Nu'usila 'a e Fakamaau ko eni.

Ko e ongo Fakamaau 'atautolu, totongi ia 'e tautolu, 1.2 miliona 'a e ongo Fakamaau ko eni. Totongi ia 'e tautolu. 'I he ta'u kaha'u 'e 'osi ai 'a e Fakamaau 'e taha, ka 'oku sai pē ko e Minisitā Pa'anga eni. 'Oua 'e to e 'ave 'a e fo'i vahe 'a e fo'i me'a kae tukutuku pē mu'a ai. 'Osi 'a e ta'u ka hoko mai to e 'ai mo ē. 'Ai ā Hou'eiki *at least* ke toko 3 ha kau Fakamaau Tonga, he ko hono mo'oni ko 'etau nofo 'atautolu 'oku fehuluhulufi 'a e nofo. Koe'uhi 'i ai pē ha ki'i fāмили ko ē ha'u ki he *cowboy* ko e hufanga he fakatapu ki he Fakamaau ko ē 'o fetokoni'aki. 'A ia faka'amu pē ki he me'a, 'osi 'a e ta'u 'e 2 mei heni, ko u tui kuo 'i ai 'a e Fakamaau Tonga ko e *Court of Appeal* ia te tau kei 'omai pē 'etautolu mei muli. Ka ko 'etau Fakamaau 'i heni ko e kau Fakamaau Tonga.

'I ai pē mo e me'a'e taha 'i he Patiseti ko eni, 'osi 'i ai pē 'a e *provision* ki ai. E 'i ai 'a e hopo heni kole mai pē 'a e kau Fakamaau fo'i hopo 'e 2 'e fai heni. Pea 'oku kole mai pē 'a e kau Fakamaau ke 'ai pē ha *provision* ki ai, ko e 1 kilu tupu ko e 'omai mei tu'a. Mou hanga 'o fakatokanga'i Hou'eiki 'a e fehuluulufi 'etau nofo ...

<008>

Taimi: 2045 - 2050

'Eiki Minisitā Lao: Pea 'oku faingata'a'ia e kau fakamaau pea 'oku mau hanga pe 'o 'ai 'i he patiseti ko eni ke 'omai e fakamaau ki he hopo 'e ua ko ia.

Pilīsone 'a Ha'apai

Ko e pilīsone 'ikai ke to e 'i ai ha fu'u me'a lahi ia ai ko e me'a mahu'inga pē 'i he pilīsone ko e langa 'o Ha'apai. Hou'eiki ko e ki'i silini na'e 'ave ki ai ko e ua mano pē. Ko e fale ko eni 'oku langa, ko e sela pē 'eni ka 'oku sai pē ke fanongo mai 'a e Minisitā Pa'anga, ko e sela eni 'oku *multi-functional*, ngaahi vaka, 'enisinia, ko ia eni 'i he pa'anga 'e ua mano ko eni ne hanga langa 'aki 'a e *prison cell* 'e 10 pea fungavaka. Ko e me'a pē ia 'oku mau teuteu ki Vava'u ka ko e ngāue ko eni taha he ngāue ko ē ko ē, 'e lava pē. Ko e fetokoni'aki eni ia 'a e siasi pea mo e Pule'anga. Na'e lahi e 'ū, 'a e 'ū me'a ia na'e langa 'aki eni ko e kole mei he siasi 'o langa'aki 'a Ha'apai.

Moutolu ko ena te mou me'a atu he *show* mou me'a atu ai pē 'o sio he pilisone. Laka mama'o ia 'i Tonga ni. Ka ko Ha'apai ia. Ko e 'ū *cell* ko eni 'oku taki taha.

Tu'unga faka'ofa pilisone 'a Vava'u

Ko Vava'u 'i he taimi ni faka'ofa. 'Oku lī kotoa pē kau pōpula ki he fale pē 'e taha. Ka 'oku kau ia 'i he me'a te mau hanga 'o feinga'i ke tatau pē mo Ha'apai pea ke lava foki ke 'i ai ha pilisone ai ki he tamaiki fefine. Mou hanga 'o, hūfanga pē he fakatapu, manatu'i ko e lahi e 'ū keisi ia mei tahi ko e silini. Tau tō nounou kātoa pē ka ko e me'a 'oku ongo taha ko e fa'a ōmai e ngaahi fa'e mei Ha'apai mo Vava'u ki heni kae tuku e fānau 'i tahi. 'Oku ngāue atu 'a e Potungāue ko eni ke 'i ai ha *cell* ki he kakai fefine. 'Ikai ko e 'uhinga eni ia ko e poupou'i ke faihia e kakai fefine, 'ikai. Ko 'emau kola'i eni 'a e hako tupu e fonua. Pea 'oku tonu pē ia ke 'i ai ha *cell* ai ha pilisone ai ki he tamaiki fefine.

Feinga ke fakamo'ui 'api popula 'i Niuatoputapu

Ko Niua te mau lava fakamo'ui 'a e 'Api Pōpula ko ē 'i Niua, 'oku 'ikai ko e taumu'a ia ke fakalahi e ngāue 'i Niua. 'Oku lahi, 'oku lahi e kelekele 'i Niua tautautefito ki Tafahi. Ko 'emau ō tō kava pea mo tō ahi. Ka ko u tui au 'e ako pē mo Niua ai. Ka ko e ongoongo lelei ki Niua 'oku teu atu e langa 'o e nofo'anga ko ia. Ka ko hono fakakātoa Hou'eiki 'ikai ke to e 'i ai ha me'a lahi ia heni ko e me'a tatau ai pē ka ko u fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai.

Tokanga ke fakaivia e lao ke fakafepaki'i e palopalema he faito'o konatapu 'aisi

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē, ko e ki'i me'a ko eni 'oku ou tui pē 'oku mahu'inga. Ko e felāfoaki ko ē he ilifia he 'aisi, lahi 'a e lave fekau'aki mo e fiema'u pa'anga. Pea na'e 'i ai e fo'i fokotu'u ia 'e taha 'a e tokotaha nau fanongo ki ai, ko e hā 'oku 'ikai ke tau fakakaukau'i ai e lao? Ko ia ko 'eku fehu'i ki he Minisitā ko eni. 'E lava ke fa'u ha lao ke fakakaukau'i e me'a ko eni ki he tautea mo e ngaahi me'a ko ia?

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Palēmia. 'Io, na'a mau fakakaukau ke 'ai 'a e hia ko eni 'o 'alu ia ki he hia tamate. Fu'u lahi pea 'oku mau fakakaukau ke kau ia, tau 'ai tautolu hangē ko Malēsia mo me'a. To e fou mai pē he me'a 'alu ia ki he taupotu taha. Ka ko e me'a pē ia 'a e fakamaau.

Lord Tu'ilakepa: Ko e hia fē ia fakamolemole Minisitā Lao?

Ongoongo ki he ma'u e faito'o konatapu 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Lao: Hia ko eni fekau'aki mo e *drugs*. Na'a mau toki ōmai mei Ha'apai ko e *drugs* na'e ma'u mai mei ai mei he ongo motu kehekehe, mou fakatokanga'i eni Hou'eiki 'a ia ko e 'iote pē 'e taha, ongo motu kehekehe na'e ma'u mei ai 'a e me'a mei Ha'apai 'a ia 'oku fu'u fuoloa hono ngāue'aki 'a Tonga ni ia ko e *transit* ta ko ē kuo tau a'u ki ai, ka 'oku lava pē ...

'Eiki Palēmia: Sea, fakamanatu mu'a 'oku te'eki ai ke tali mai 'eku fehu'i. 'Oku 'i ai ha lao ke fakakaukau ki ai?

'Eiki Minisitā Lao: Ko e ...

'Eiki Palēmia: Ko e tu'u he taimi ni 'oku pōpula, lau 'a e kakai 'oku mau ta'elata he fonua ko eni.

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Pōpula e kakai, 'e vete fēfee'i 'a e fo'i palopalema ko ia?

'Eiki Minisitā Lao: Ko e mālō 'Eiki Palēmia, ko e tali nounou taha pē ki ai ko e Fale eni 'oku fai ai pea ko tautolu he Pule'anga, pau 'oku tau pehē ke 'omai pea 'e 'omai pē ia he lolotonga e *session* ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea kau kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki Sea ...

<009>

Taimi: 2050 – 2055

Lord Tu'ilakepa: ... ko u fakamālō lahi ki he Minisitā Lao. 'Oku 'i ai pē taimi 'e ni'ihi 'oku ke, 'ikai ke ke fa'a me'a he Fale ni. Pea 'oku mau hangē nai 'oku ke angalelei pē Feitu'u na, ta ko ē 'oku 'i ai pē me'a 'oku 'i ai e laumālie Feitu'u na.

Poupou ki he fokotu'utu'u ngāue ki he Fakamaau'anga

Ko u poupou kakato atu ki he Feitu'u na ki he ngaahi fokotu'utu'u 'oku fai 'e he Feitu'u na. Ko e me'a ko ē fekau'aki mo e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai ki ha taha ke Fakamaau. Mahalo ko e ni'ihi tokosi'i pē heni, tau fakatau ange Sea kapau na'a 'oku hangē ko e pailaté. Ke o e kau pailaté 'o feinga'i honau houá ke lahi ka nau hoko ko e kapiteni. Ko eni foki ia ko e kau laó pē ko e Feitu'u na kau ai mo e Fakafofonga Ha'apaí ko e Fakafofonga Vava'ú. Mahalo pē mo e Fakafofonga Vava'u 16 pea mo e 'Eiki Nōpele Fika, 'a eni ko eni Fika 2 mei Ha'apaí, 'a ia ko e Sea Fale Alea he 'aho ní. Pea mo e ni'ihi pē he Fale ni. Tonu pē ke mou me'a ia 'a moutolu totonu ke mou feinga mālohi ki he fatongia 'oku hangē ko e, ko u 'osi, mea'i pē 'e he Fale ni pea u lave'i pē 'e he motu'a ni ia 'a e tu'unga vāhenga ko ē 'oku 'i ai e kau Fakamaau. Meimei ko e filifili pē foki mei mulí koe'uhí 'oku ki'i tau'atāina ange 'Eiki Sea. Ka 'oku 'i ai pē taimi lahi ia kuo 'ikai ke hoa mo e anga 'ete fakakaukau mo 'ete fiema'ú kuo 'i ai leva e fai tu'utu'uni ko e Fakamaau kovi eni, Fakamaau 'ikai ke sai eni. Pea 'oku a'u ki ha fa'ahinga 'ēlia kuo fakapolitikale'i 'a e tu'unga ko ia. Ka ko u loto pē au 'Eiki Sea ke tau'atāina.

Me'a ke ma'u e ua mo e tolú, ko e fu'u fuoloa ta'u 'ikai ke hoko ha me'a ko ení, ha taha Tonga. Ka koe'uhi ko 'etau felālāve'í 'e to e kumi mei muli he 'oku lahi 'aupito 'aupito pē kau Tonga ia 'oku fāmili pea mo e ni'ihí Tonga 'Eiki Sea. Minisitā ko u pou pou atu, hanga mu'a 'o 'ai e laó pea fakamatala'i ke mea'i 'e he kakai e fonuá. 'Oku 'ikai ko Tonga ni pē ia 'oku a'u ki he hangē ko e me'a ko ena 'oku ke teuteu ki aí, ke a'u pē ki he mate, 'a e ni'ihí ko ē 'oku ngāue'aki e faito'o konatapú. Ko *Bangkok*, feitu'u 'Esia, kau ai pea mo, mahalo ki *Hong Kong*. Ko *Bangkok* 'oku lolotonga, na'e 'i ai e fefine 'Aositelēlia na'e filia he me'a ko ia. Ka 'oku tau faka'amu pē ke a'u ki ai ko e 'uhinga ko u tui ko e me'a ia 'e lava ta'ofi 'a e palopalema ko ení.

Tokanga ki he ni'ihí kuo ngāue popula hia matea

Ko e ki'i me'a pē ko u fie lave ki aí 'o fekau'aki pea mo e pilisoné. Ko au ko e mahalo ko e tu'o 3 eni 'eku 'ohake me'a ko ení, ka 'oku te'eki pē ke fai ha'amou fai tu'utu'uni mai. Kuo 'i ai ha taimi kuo fakakaukau e Pule'angá ke si'i fai hano tuku ange ā e ni'ihí kuo fuoloa ta'u ka 'oku nau kei mo'ui pē 'i he feitu'u faingata'a'ia ko ení, 'a ia 'oku nau ngāue ki he mate. 'Oku fa'a lava pē ke fakamolemole'i Sea. Ka ko u 'ohake pē ki he fakakaukau pē 'a e Pule'angá. He ko e ki'i tama 'oku ou nofo pē au ko u maumau'ia he ki'i tamá he koe'uhí ne a'u pē 'o fai 'ene malí mei loto kitu'a pea 'oku kei 'i loto pē he pilisoné. 'Oku 'ikai ke to e fai ha, ko 'ene ki'i me'a pē 'oku fa'i he taimi kotoa ko hono fa'a 'ave holo he 'ū feinga hono taleniti e tāmē'á. Ka 'oku, 'oku 'i ai e ngaahi *case* ai hangē ko e *case* ko e fakamamahi'i e me'a 'i Popua e kauleka ko e kakai fefine. Mou fakakaukau'i fakalelei pē ngaahi *case* pehē. Ka ko 'eku 'atu pē pe 'oku 'i ai ha fakakaukau 'a e Feitu'u na ke si'i fakakaukau ai 'a e ni'ihí ko ení ke 'i ai hanau faingamālie na kuo nau ului he 'apí pea kuo ....

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Tali Pule'anga 'i ai pē ngāue 'oku fai ki he kau hia matea

'Eiki Minisitā Lao: 'E Hou'eiki, 'oku 'i he *system* ko iá 'oku 'i loto pē. Kapau te mou hanga 'o tokanga'i, 'oku lahi e fa'a hoko 'i he ngaahi 'aho e Tu'í. 'Oku kei loto, ko e me'angāue ko iá 'oku 'i he, ko e tangata 'oku ne hanga 'o fai mai e ngāue ko iá ko e selá, ko e Komisiona, ko ia 'oku ne 'ilo'i, 'ikai, 'oku lolotonga mo'ui pē *system* ko iá. Mahalo pē ko e tokotaha ko ena 'oku ke *mention* maí, na'a ma toki talanoa pē maua kimui ni. Ko e anga ia ho'o sió, anga ia ho'o me'á 'au, ko e lipooti ko ē mei hē, te ke to e fakakaukau pē. Ka ko e hangē ko 'eku laú, ko e taimi totonu taha, ko e taha totonu taha ke ke talanoa ki aí, ko e Komisiona. 'Oku ne hanga 'ilo'i, ka ko e *system*, 'oku 'i loto pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai eni.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he, ki he me'a ko ia pea 'oku faka'amu pē au 'Eiki Minisitā ko moutolu pē ke mou 'ai hono vakai'í. Kae 'ai pē mu'a ke fakatokanga'i he'etau Patisetí 'a e kole 'oku fai atu ke...

Malava Komisiona Pilisone ke fokotu'u ki he Kapineti ke fakamolemole'i ha pōpula

Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i tokoni.

<001>

Taimi: 2055-2100

Eiki Minisitā Polisi: ... nounou 'aupito. 'E Hou'eiki 'oku 'i ai ko e *system* lolotonga 'oku 'atā pē ke hanga he Komisiona 'o fokotu'u mai ki he Kapineti ha taha 'oku 'ova he ta'u 60 kuo fu'u fuoloa 'ene 'i ai ko hono 'uhinga ko e ta'u motu'a. 'Ova 'i he ta'u 60 'oku fokotu'u mai ki he Kapineti. Ko e kongā pē ia 'a e lao lolotonga na'e fakafo'ou e lao. Ko e tokoni pē ia mālō 'aupito. Fokotu'u atu Sea.

Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo fokotu'u mai ke tau tali. 'Oku 'i ai ha pou pou. (Na'e 'i ai 'a e pou pou.)

Lord Nuku: Sea tuku mai ha ki'i faingamālie. Fu'u lahi e fokotu'u kae fai atu ha ki'i malanga.

Vouti 15 - Potungāue Mo'ui

Sea Kōmiti Kakato: Hoko mai ki he vouti fika nima ko e vouti ia 'a e Potungāue Mo'ui 15.

Lord Nuku: Sea 'i ai ha ki'i faingamālie ke fai atu ha malanga.

Sea Kōmiti Kakato: Tama tokanga ki he'eku ngaahi lea fokotu'u telinga mai ki he me'a 'oku ou lau. 'Oua na'a puli ia mei ho mata.

Lord Tu'ilakepa: Sea tuku ā foki.

Sea Kōmiti Kakato: Tauhi ia ki ho loto he ko e mo'unga 'akinautolu kuo nau ma'u ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ke fu'u kei si'i koe ki he fa'ahinga me'a ko e telinga tuli hotau Fale ni 'Eiki Sea. Te tau lōlōa Sea he me'a 'oku fai he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io ko e me'a faito'o te na fālute hoto sino kotoa. Hou'eiki mou laumālie lelei me'a mai ko e vouti fika 15 Potungāue Mo'ui.

Lord Tu'ilakepa: Tuku ā foki e fa'ahinga founa ... hoko he Fale ni 'oku nau tokanga atu ki he Feitu'u na 'oku ke lau koe 'a e vouti kehe ka tau vave.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe.

Lord Tu'ilakepa: Ke mau to e fakamatala atu 'a e hā 'oku 'ikai ke ke tokanga mai. 'Oku ke fu'u kei si'isi'i koe ki he fa'ahinga fievaleloi pehē Sea tapu mo e Feitu'u na. Pea kapau 'oku pehē ko u fokotu'u atu Palēmia ke fētongi ā mu'a e Sea kae 'omai ha taha. 'Omai e Fakafofonga fika 12 mei Ha'apai ke me'a mai 'o me'a hē ka tau ngaholo. Ko e fa'ahinga fievaleloi ē 'a e 'Eiki Minisitā Polisi kuo mālōlō atu 'oku 'ikai ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai e vouti 'a e Potungāue Mo'ui. Tali mālō 'aupito.

Fokotu'u ke fakalahi vouti ngaue monomono ki he falemahaki

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Sea na'e 'osi 'i ai e fokotu'u kuo 'osi tuku ki he tēpile 'eku, kapau 'oku pehē fokotu'u leva 'e ua. Ko e fokotu'u ko ena 'oku mou me'a hifo ki ai ki he pepa ko ena na'e tufa atu ... kapau ko e Potungāue Mo'ui. Na'e 'i ai e fokotu'u atu hena ko e 'uhinga pē ke fakalahi mu'a e *maintenance* 'o Vaiola mo e ngaahi falemahaki. Kapau pē na'a ke manatu'i Sea na'e fai e lau ki ai he fu'u holo lahi 'a e tokangaekina ko eni 'a e ngaahi *asset*. Kapau mou sio atu hena 'ikai ke u to e lau hifo mou kātaki pē 'o me'a hifo hena 'a e holo lahi 'o e *maintenance*. Pea na'e 'i 'ai pē fokotu'u ke tuku atu pē ia ke 'i ai ha tokanga ki ai pea mo e *rehab centre* ko ena na'a tau talanoa ki ai fekau'aki mo e *drugs*. Ko e senitā ko eni 'e lava ai 'o tokonia kinautolu 'oku faingata'a'ia 'o kapau kuo 'osi ma'u nautolu 'i he me'a ko eni ko e *ice*.

'E Hou'eiki Mēmipa na'e 'i ai 'a e vahevahe mai 'a e tokotaha 'oku ngāue 'i he va'a heni fekau'aki pea mo e, mo kinautolu ko eni 'oku uēsia he ngaahi me'a pehé ni. 'Oku ne fakafuofua ko e tu'o ua pē 'ete ma'u 'a e fa'ahinga faito'o konatapu ko eni ko e huka ia kita ko eni 'e he faito'o konatapu ko eni. 'A ia 'e fiema'u leva ke 'i ai ha tokoni ke lava ai 'o to e tokonia kinautolu ke to e fakafoki mai hei'ilo na'a lava 'o to e to'o meia nautolu 'a e me'a ko eni 'oku ma'u kia kinautolu ko ē ke ngāue'aki e *ice*. Nau fakatalanoa mai na'e ... 'i he ho'atā 'oku hangē pē ko ē ma'u ko ē he *ice* pē ko e 'osi mālōlō ha'ate tama. 'A ia ko hono 'uhinga ia ko ē fokotu'u ke kei 'i ai ha faingamālie ke 'i ai ha senitā ke ne to e fakafoki mai 'etau fānau ko eni.

Mo'ale Finau: Ki'i fakahoha'a atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga 12.

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia. Sea ko u tui ko e fo'i *pattern* eni ko ē na'a tau fononga mai ai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni. 'A ia na'e fai 'a e fokotu'u 'anenai na'e 'ikai foki ke tali. Ko u pehē 'Eiki Sea ko 'ene, ko e anga 'eku fakakaukau ki heni koe'uhí ko e ngaahi fokotu'u pē foki na'a tau lave ki ai 'oku mahu'inga pē foki he 'oku kaunga ki he kakai. Na'a ku lave ki ai 'anenai he fokotu'u ko ē 'anenai. Faka'amu pē ke ongo'i pē he kakai 'oku 'ikai ke 'i ai hatau loto 'otautolu ke tau hanga 'o fakamāsiva'i kinautolu mei he me'a 'oku tonu ke a'u ki ai 'enau mo'ui. Koe'uhí he 'oku mo'oni e kakai. 'Oku fiema'u ia 'e he kakai 'o e fonua ke nau 'ilo'i pea nau ongo'i 'oku mo'oni 'a 'etau tokangaekina 'a 'enau mo'ui mo 'enau

fiema'u. Tau fononga mai ko ē 'anenai ko e fo'i, ko eni ko ē na'e 'i ai 'a e fokotu'u tānaki patiseti 'i he fo'i taumu'a tatau pe.

<002>

Taimi: 2100-2105

Mo'ale Finau : ... a'u mai eni ki he mōmeniti ko ení, kuo hū mai ai 'a e tānaki. Kiate au, 'oku hu'u pē mo ia ki he fo'i fakakaukau lelei ki he kakaí. Ka 'i he taimi tatau pē, Sea, kuo pau pē fokí ke tau sio angé ki he anga ko ē 'o e fakakaukau ko ē 'a e Pule'angá. Na'e ngalo kia kinautolu ke fakahoko eni, pē na'e 'ikai ke nau a'u 'enau vīsoné, mo 'enau fakakaukau ki he me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofongá. Pea 'oku ou kole atu, Minisitā Mo'ui, ke ke me'a mai. Ke me'a mai angé ko e 'uhingá kae lava ke tau hanga 'o fakapalanisi 'a e me'a ko ení he pooni, ke 'oua na'a tau mātuku mei heni kuo pehē 'e he kakaí, ko e Fale Alea ta'e'ofa eni. Ko ia 'oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui, ke ke me'a mai angé pē 'oku ke fiema'u e fakaangaanga ko ení, pē 'ikai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai, Minisitā Mo'ui.

Tevita Lavemaau : Sea, 'oku ou kole pē ke u ki'i fehu'i ange e. kae toki tali fakataha mai pē 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Sea Kōmiti Kakato : Fakahoko mai, 'Eua 11.

Tokanga ki he 'ikai faka'aonga'i meimei 1 miliona ke tauhi'aki falemahaki Vaiola

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e 'Eiki Seá. Tapu pea mo e Hou'eiki e Fale ni. 'Eiki Sea, Ko e konga ko ē ki he drugs na'e 'osi lave fakalūkufua pē ki ai 'anenai, he fokotu'ú. Potungāue Mo'ui, Pilīsone, pea mo e Polisi, Kasitomu. Pea kuo u tui kuo 'osi tālanga'i pē ia 'o mahino 'a e me'á. Ko e konga ko ē ki he *Maintenance*, Sea, ke mou me'a pē ki heni, 'o me'a lelei ki hotau falemahakí. Taimi ko ē na'e huufi aí, fale faka'ofa'ofa 'aupito. Ka na'e 'i ai e aleapau ia pea mo e pangikē, ki he tokoni ko ení. Ko e peseti 'e 10, kuo pau ke ngāue'aki ia 'e he Potungāue Mo'ui, ki hono tauhi 'a e fu'u fale faka'ofa'ofa ko ení.

'Oku ou tui, 'Eiki Sea, 'oku mou me'a kotoa pē ki he tu'unga ko ia 'oku 'i ai e falemahakí. Ta'u e 10 ko eni, na'e vahe'i 'e he Pule'angá, meimei ki he 1 miliona ke monomono e 'api ko ení. Ko hono fakatotolo ko ē na'e 'esitimetí ko iá, to'o kātoa pē 'o 'ave 'o fakalava'aki e ngaahi ngāue faka'aho ko ē 'a e falemahakí. 'Ave ki he *drugs*, 'ave ki he kau *cleaner* mo e hā fua. 'I kai ke lava ke fai ha ngāue monomono ia ki he falemahakí. Kapau te tau ta'etokanga he 'aho ni, 'Eiki Sea, ke fai e ngāue ke tuku hake e tu'unga ko eni e falemahakí, ki ha tu'unga 'oku lelei, 'e hoko eni ko e fakamole lahi ki he Pule'angá 'i he kaha'ú. Ko e fokotu'ú pē ia, 'Eiki Sea. Ka 'o kapau 'oku 'ikai ke laumālie lelei ki ai, ko 'eku 'uhingá, kae lava 'o fai e ngāue ko ení. Ka 'o kapau 'oku 'ikai ke laumālie lelei ki ai e Hou'eiki ni, pea tau pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga, 'ikai ke u tui fokí au 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. He ko e fehu'i 'e taha na'a ku fai ki he 'Eiki Minisitā 'anenai, kapau 'e lava 'o tali mai ai pē. Ko e hā koā 'a e palanisi 'o e ki'i tohi pangikē ko ē 'a e Pule'anga

Tongá, ‘i he’ene fakafuofua ‘o a’u ki he ‘aho 30 ko ē ‘o Sune? Fele ‘a pa’anga, ke faka’inasi’aki e ngāue ko ení. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Mo’ale Finau : Fakamolemole Sea, ko ‘eku poiní ‘a’aku ia. ‘Oku fakamatala mai ‘e he Fakafongá ia ‘a e fatongia ko ē ‘oku totonu, ko e me’a ia ke faí, ‘Eiki Minisitā. Kuo ne hanga ‘e ia ‘o *detail* mai, ‘oku fiema’u ke *upgrade* e falé mo e hā ‘o falemahaki. Ko e me’a ‘oku ou fehu’i ia ‘e au ki he ‘Eiki Minisitā, ‘oku ou fie fanongo au ia ki ai. Pe ‘oku ou tui, ko e me’a ko eni ‘oku tānaki atú, ‘oku ‘aonga mo mahu’inga, pē ‘ikai. Pē na’a ne ‘ilo ki ai pē ‘ikai. Pea kapau ‘e me’a mai e ‘Eiki Minisitā ia ‘oku ‘ikai ke ne fiema’u pea ‘oku ou tui ko e me’a eni te tau hook atu ki ai. Ko ‘eku hanga ‘o fakahoha’a ‘anenaí, ne ‘osi maau mo fokotu’utu’u ‘e he Hou’eiki Minisitā Ko hono ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke u poupu ki he fokotu’u ‘anenaí, he na’a ku falala kuo kakato hono fa’u ‘e he kau Minisitā e Patiseti ‘a e fonua ko ení. Ko ia ‘oku ou kole, Minisitā ke ke me’a mai.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Minisitā Mo’ui.

Fakama’ala’ala he Patiseti Potungāue Mo’ui

‘Eiki Minisitā Mo’ui : Sea, tapu mo e Feitu’u na, pea fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō, pea mālō ho’omou laumālie lelei ki he pooni, ka mou kei me’a mai homou ngaahi seá. Sea, tuku pē mu’a ke u ki’i fakahoha’a atu pē ‘i he Patiseti ko eni ‘a e Potungāue Mo’uí, ki he 2018/2019. Sea, ko e me’a angamaheni, ‘a e fa’u ‘i he Potungāue ‘ene palaní, ‘omai pea mo ‘enau ngaahi fiema’u ko ē ‘a e ngaahi Patiseti. Pea fai e talanoa pea mo e Fale Pa’angá, ko e hā e ivi malava ‘o e fonuá, ke fakahoko e fatongia. Mea’i pē ‘e he Feitu’u na, Sea, kae’uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni, ‘oku kau e Potungāue Mo’uí ia ‘i he Potungāue ‘oku mau fakahoko fatongia, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ia ‘e to e ...

<005>

Taimi: 2105-2110

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ke fakafoki mai ki he Pule’anga ke tokoni. Ko e patiseti ‘a e Potungāue Mo’ui ‘i he Ta’u Fakapa’anga ‘i he kuo hili ‘o ‘osi ko ē ki he ‘aho 30 ‘o Sune na’e pa’anga ‘e 38.9 miliona. Ko e patiseti na’e kole ‘e he Potungāue ko e 46 miliona, ‘inasi ko ē na’e ‘omai ko e 42 miliona. Sea ‘oku ou manatu ki he fa’a fai mai ‘a e ngaahi patiseti ‘i he taimi ko ē ko e kole atu ‘e he ngaahi Potungāue ‘oku ‘i hē ko e me’a ‘oku ko e ki’i faikehekehe ko ē na’e fu’u lahi. Kā ko e me’a ko e ngaahi palani lelei ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi Potungāue pea fokotu’u atu pea ‘omai ko ē ‘a e ivi malava ko ē ‘e he Pule’anga ‘oku vāvāofi ‘a e faikehekehe ia ‘e ‘Eiki Sea.

Ko e hiki ko eni ‘a e Potungāue ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku hiki ‘aki ‘a e 3.8 miliona. Pea ‘oku ou fakamālō lahi atu ki he kōmiti ko eni na’a nau hanga ‘o fokotu’u mai ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e 1 miliona ki he *maintenance* ‘a e Potungāue pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Potungāue ia ‘e ta’efiema’u sēniti Sea, ko e me’a ko ē na’e fai ‘a e talatalanoa mo e Minisitā Pa’anga pea mo ‘ene ka u ngāue ‘i he ngaahi lau māhina ko e me’a eni na’e lava ‘o ‘omai. ‘Oku ou fakamālō lahi ki he poupu pea

mo e tokoni ko eni kapau 'e ngangana hifo 'a e silini ia te u 'ohofi ia 'e au 'o t'ānaki mai. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u 'a e Potungāue kā 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai 'e Sea kae 'uma'ā 'a e hou'eiki, 'oku 'i ai pē ki'i konga 'o e falemahaki 'i Tolitoli ko e ki'i fale papa fo'i loki pē ia 'e taha nofo ai ko e lahi taha 'a e toko 10, pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ke langa a'u 'a e loki fo'i toko 20 'e lava 'o hū ki ai. Ko kinautolu ko ē 'oku *criminals*, 'a ē ko ē 'oku te nau lava 'o fakatu'utāmaki ki he sosaieti 'oku tauhi kinautolu ai pea toki 'omai ki he falemahaki.

Fiema'u ke faitokonia vouti Potungāue Mo'ui kae fakafalala pe he ivi malava Pule'anga

'Oku ou pou pou au ia ki ai ke 'i ai ha taimi 'oku 'i ai ha ha'atau *rehabilitation center*. 'Oku ou tui ko e me'a 'oku mahu'inga taha foki 'a e ngaahi me'a ko eni ko e lao mo e me'a ke ta'ota'ofi'aki 'a e 'aisi ke 'oua te nau a'u ki he tu'unga 'e fiema'u ai ke langa 'a e ngaahi me'a ka 'oku mahu'inga 'i he taimi ni ke fakakakato 'a e ngaahi me'a ko ia Sea. Kā ko e 'uhinga 'a'aku ia 'i heni ki he ivi malava 'o e fakapa'nga 'a e Potungāue. Sea 'oku mahino pē kiate au ia 'a e hiki ko eni 'e 'i he Minisitā Pa'anga mo e Minisitā Pa'anga Tukupau pē te na lava t'ānaki.

Sea 'oku ou ko e tu'u 'i he taimi ni fekau'aki mo e hiki 3.8 miliona 'e lava pē 'e he Potungāue 'o fakahoko 'aki honau fatongia ka ko 'eku fokotu'u 'aku Sea, fakamālō pea fakatokanga'i 'a ē kae *at the end of the day* pē ko e faka'osinga 'o e 'aho ko e hā 'a e ivi malava 'e fakahoko mai 'e he Minisitā Pa'anga mo e Minisitā ko ena Tukupau ke fakakakato 'aki homau fatongia, taha ia 'i he ngaahi fatongia 'oku pou pou ki ai 'a e Potungāue pea 'oku malanga'i fakamāmani lahi ia ke 'oua na'a li'ekina ha taha, *leaving no one behind*. Pea 'oku ou fanongo ki he fakamalanga holo hangē ko e Minisitā Lao 'amanaki ke langa 'a e ki'i fale nofo'anga pea mo e 'api polisi ko ia 'i Niua, 'oku ou tui ko e laumālie ia, ke 'oua 'e ongo'i 'e he si'i kakai 'oku nau si'i lava mai mei motu 'oku nau li'ekina 'i he palani fakalukufua, palani 'a e fonua.

Pea ko e 'uhinga ia Sea 'a e fakakaukau 'oku kau 'a e ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi 'i he ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Potungāue, lahi 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fai 'a e ngaahi *specialist visit* ki he ngaahi 'otu motu ko ē 'i tahi ke hoko ia ko ha ...'oku 'asi ia 'i he patiseti Sea he 'ikai ke u to e fu'u fakaikiiki, 'oku 'i ai 'a e hiki ki he pa'anga fakafolau mai 'a e kau mahaki pea mei he 'otu motu kapau 'oku fiema'u ke fakafolau mai ki Vaiola pehē ki he fakafolau 'a e kau mahaki ki muli. Pea 'oku ou tui Sea 'i he laumālie ko ia 'oku ou kole atu ke ta u tali ange mu'a 'a e patiseti 'a e Potungāue.

Fakamahino ko e fokotu'u fakalahi vouti ne makatu'unga he fakataha mo e potungāue

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ...na'e fokotu'u atu, fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā he'ene fakamaama mai. Ko e ngaahi fokotu'u na'e 'oatu Hou'eiki Mēmipa na'e 'ikai ke pehē na'a mau toki fokotu'u mai pē, na'e fai 'a e fakataha mo e kau *staff* ko eni 'a e 'Eiki Minisitā mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā. Ko ia kā 'oku ou fakamālō lahi atu ke fakatokanga'i 'a e fiema'u ko eni ...'Eiki Minisitā Pa'anga ke fai ha sio ki he rehab centre mahu'inga 'aupito pē ke fai ...

<005>

Taimi : 2110-2115

Siaosi Sovaleni : ...e sio ki ai, pea ko e faka'amu ia e kaha'ú, ma'u ha ongoongo lelei, ma'u ha ki'i me'a 'e taha. 'Ikai ke 'i ai ha taha ia 'e fie 'alu ki Hū'atolitolí, ki he *rehab centre* ko eni 'oku 'ai ke fokotu'u 'i Hū'atolitolí. Faka'amú kapau 'e tu'u 'i Vaiola heni. Ko 'anenaí, Sea kuo fakamaama mai 'oku kau ai mo hoku tokoua ko eni mei Ha'apaí, 'a e 'uhinga ko eni na'e fai ai 'a e tālanga pehē ni. Fokotu'u atu ai pē, 'o poupu ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Minisitā, ke tali ai leva 'enau voutí. Mālō.

Tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, fakamālō atu ho'omou laumālie lelei. Tali e Vouti Fika 15, Potungāue Mo'ui. Mou me'a mai ā ki he ki'i vouti 'oku mou fiu faka'amu ke ... Potungāue Ako & Ako Ngāue. Tuku pē ke u 'oatu e ki'i... 'Oku 'i ai 'apē ha ni'ihi 'iate kimoutolu 'oku poto mo maama hono 'atamaí. Pē'i mou fakamo'oni leva, 'oku ha'amou failelei mo anga fakatōkilalo, mo fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku mou faí. Fokotu'u mai e Vouti Fika 16, Potungāue Ako & Ako Ngāue. Tali. Fakamālō atu Hou'eiki.

Vouti Potungāue Ngaahi Fakalotofonua

Fika 17, Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Ko e taha na'a ne 'ave ki ai 'a e talēniti 'e 5, pea 2 ki he toko taha, pea 1 ki he toko taha, 'o fakatatau ki he'enau mafai taki taha. Pea ne 'alu leva ki muli. Pea 'alu leva ia na'a ne ma'u 'a e talēniti 'e 5 'o ne ngāue'i ia, 'o ne fakatupu'aki ha 5 kehe. Pea foki mo ia na'e 2, na'a ne ma'u mo ha 2 kehe. Ko ia na'a ne ma'u 'a e 1, na'a ne 'alu leva 'o keli ha luo 'o ne fufū ai 'a e pa'anga 'a 'ene 'eikí. Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie, mou me'a mai ki he vouti Fika 17, Potungāue Ngāue Fakalotofonua.

Lord Tu'ilakepa : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko au eni, me'a mai.

Kole ki he Sea ke fakahoko lelei hono fatongia

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ou fokotu'u atu. 'Oua te ke toe lau 'i mu'a. he'emau lau 'etau me'a ko ē 'oku faí. Ka ke tokanga ki ho'o ngāue. Tau to e foki mu'a ki he voutí. 'Oku ou loto au ke tali e me'a 'a e 'Ofisi Ako, 'oku 'ikai ke u fie lea ki he 'Ofisi Ako, ko e me'a 'oku hoko ke ke tokanga ki he kau Mēmipa, Ko ia pē. Tuku e lautohi ko ená, fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole, ko 'ene poupu, pea mou hoko atu. Ke mahino ko e motu'a ni .....

Lord Tu'ilakepa : Fakamolemole ke fai 'etau ngāue ka tau 'osi.

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki, Nōpele, Fakafofonga 'Eua, kuo tali

Tevita Lavemaau : Kole ke fai atu e ki'i fakahoha'a.

Tokanga ki he ngaahi Fokotu'u Fakafalealea fika 14-16 he vouti Potungāue Ako

Siaosi Sovaleni : *Point of order*, Sea, kae toki me'a atu. *Point of order*, Sea, kuo 'osi 'i ai e fokotu'u , 'a ia ko e taha ena ke tali, pea ko e taha eni 'oku fokotu'u , 14, 15, 16. He 'ikai ke ke lava koe 'o tali, kapau na'e 2 e fokotu'ú. Ko ena 'oku 'i ai e fokotu'u .

Sea Kōmiti Kakato : Ko ho'o me'a mai 'i he 16?

Siaosi Sovaleni : Fokotu'u fika 14, 15, 16. 'A ia 'oku 'i ai e *outstanding* fokotu'u . Ka ke tali pē 'e koe e fokotu'u ko ē ke talí, ka 'oku te'eki

Sea Kōmiti Kakato : Na'a mou me'a mai pē, Hou'eiki, mou 'osi mea'i 'oku 'i ai e kole fakalahi. Pea mou me'a mai ai.

Siaosi Sovaleni : Ko ia, he na'e feinga atu e 'Eua 11, ka na'e hiki ko e 'o lau mai e ... 'Oku tau talanoa vave pē tautolu, kuo 'osi fai e feme'a'aki ia mo e Minisitā Ako. Kapau na'e lava ke tuku mai pē ha faingamālie, kuo 'osi 'etau

Sea Kōmiti Kakato : Ka ko e hā ho'omou me'a 'oku mou me'a ki ai?

Tevita Lavemaau : Mālō Sea, ko 'eku ki'i fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Lord Nuku : Ko 'eku tokanga atú, Sea. Ke tali 'e koe 'a e 16, tali fakataha mo e fokotu'u ko eni 'a e Kōmiti.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ke lau ia, he 'oku 'ikai ke kau ia. 'Uluaki me'a mai koe, 11.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko 'eku kole atú, kuo ke tali 'e koe e vouti fakataha pea mo e *recommendation* 'a e Kōmiti.

Sea Kōmiti Kakato : Na'a ke me'a mai na'a ku fakahoko atu kuo tali fakataha mo e fakalahí?

Lord Nuku: Ko ho'o pehē mai pe kuo tali 'a e Vouti 'oku tali fakataha ia mo ē.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe, me'a koe ki lalo.

Kole ke 'ai'ailelei faifatongia 'a e Sea Kōmiti Kakato

Lord Nuku : Sea, 'ai 'ai lelei pē 'etau me'á. Ko e Fale eni 'oku fai pē e feveitokai'aki, kae 'oua 'e 'ai'ainoa'ia pehē'i. 'Oku ta'evoli ia he ngāue. Feinga ke ke 'ai'ai lelei, Sea, ho'o me'á.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe, 'Eua.

Kole ke tali ngaahi fokotu’u fakalahi vouti Potungāue Ako

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e Seá, Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa. ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole atu pē, ‘Eiki sea ke tau ...

<006>

Taimi: 2115-2120

Tevita Lavemaau: ... luelue lelei pē he founga ngāue he ‘oku vave pē. Na’a mau fakaongoongo atu kae tuku ki he 'Eiki Minisitā Ako ke me’a. ‘Oku ou fiu au he fakafanongo pē ‘e me’a mai ‘a e 'Eiki Minisitā Ako ka ko ‘ene tu’u hake ‘a’ana ‘o fokotu’u, kae tuku pē ke fakahoko atu ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai. 'Eiki Sea ko e fokotu’u ko ia na’e ‘omai 'Eiki Sea ko e fokotu’u na’e ‘omai he Patiseti ko eni ko e 7 miliona ke hiki ‘aki ia ‘a e tokoni ko ē ‘a e Pule’anga ki he ngaahi ako ta’efaka-Pule’anga pea mo e ngaahi ako siasi. Ko e ‘Esitimeti lolotonga ko ia ki he *grant* ko eni, pē ko e tokoni ko eni. ‘Oku 3.5 meimei ofi pē he .4 ki he ta’u, ‘i he pa’anga ‘e 40 ki he fo’i ‘ulu. Ko e to e tānaki atu ko eni ‘a e 7 miliona ko eni ki ai, ‘e to e ‘alu leva ia ki he 11 miliona. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fehalaaki fakafika pē ai. Kae tuku ai pē ‘a e fo’i 7 ai he ‘oku fiema’u pē ia ‘e he Potungāue Ako.

Fokotu’u \$1.2 miliona ke hoko’aki atu polokalama tokoni ki he lautohi si’i

Ka ko e ngaahi fokotu’u leva eni ‘oku ‘omai eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e polokalama ‘oku lolotonga fakalele ‘e he Potungāue Ako, ko e fakapa’anga eni ia mei ‘Aositelēlia. Ko e tokoni’i ‘a e lautohi si’i, ngata he *Form 1* mo e *Form 2* pea kuo ‘osi vahe ‘a e fanga ki’i sēniti ki ai, ‘o tokanga’i pē ia ‘e he Pule pea mo e Palesiteni ko ia ‘a e *PTA*, ke tokoni’i ‘a e ngaahi naunau ako ko ē mo e ngaahi fiema’u ‘a e ki’i ako. ‘Osi ‘a e polokalama ko ia ‘i Sune ‘o e ta’u ni 'Eiki Sea. Hou'eiki ko e ‘osi ia ‘a e tokoni ko eni. Ko ia ko e fokotu’u ko ia ‘oku ‘omai, mo e kole ko ia ‘oku ‘omai. Tau hook atu ‘a e fo’i polokalama ko eni ‘Eiki Minisitā. Ko hono ‘aonga ‘o’ona ‘o e polokalama ko eni, ki he fānau tupu koia ‘o e fonua. ‘a eek o ia ‘oku kamata ko ia ‘a e ako, mahu’inga ‘aupito, ke hoko atu ‘a e polokalama ko eni. Ko e fakafuofua ko e 1.2,

Fokotu’u ‘ave \$5 kilu ko e silini monomono ngaahi ako si’i

Ko e fokotu’u leva ‘oku hoko ke ‘ave ha pa’anga ‘e 5 kilu mei he 7 miliona ko eni kuo ‘osi vahe’i mai pē ia, ‘ave ‘a e pa’anga ‘e 5 kilu ke tokoni ki he monomono pē tautefito eni ki he ako si’i.

Fokotu’u ke to’o 5 kilu vahe kau ako fakafaiako

Fokotu’u leva ‘oku hoko, talamai ko e kau ako ko eni he Kolisi Fakafaiako, talu e feinga mai ‘a e Potungāue ko ia ‘a e ‘Eiki Minisitā, ke ‘ai ke nau vahe. Na’e fa’a ‘oange pē he ‘Esitimeti ‘a e ki’i 1 kilu 2 mano. ‘Ikai ke lava ia ai ‘a e vahe ia. Nau fiema’u ‘e nautolu ‘oku meimei ko e silini ko ia ‘oku fiema’u ia ‘oku ofi ia ki he 5 kilu. Tō’o ‘a e 5 kilu ke nau lava ‘o vahe, kau faiako ko ia ‘a e Kolisi Fakafaiako, tokoni ki he’enua heka pasi mo e ngaahi me’a pehē. Ko e ki’i fokotu’u pē ia.

‘Oku ‘ikai ko ha silini fo’ou eni ia , ko hono vahevahe pē ‘i loto ‘a e pa’anga ‘e 7 miliona ko eni ‘oku kau ‘i he ‘Esitimeti. Ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Kole ke ako ta’etotongi fanau ako ‘Eua High hili ange afā

Tevita Lavemaau : Faka‘osi pē Sea, kātaki fakamolemole. Na’e ‘osi loto lelei ‘a e Minisitā he te ne uesia foki ‘a e Patiseti. ‘A e ki’i fa’a toutou fakatangitangi mei he Fungafonua fekau’aki pea mo e totongi ako ‘a e ‘Eua *High School* ki he ta’u fakaako ko eni mei Siulai ko eni mo e *term* ‘e 2 ki he ta’u kaha’u. Ke ne fakahoko mai ai leva kuo laumālie lelei ke ako ta’etotongi ‘a ‘Eua ‘i he ‘Eua *High School*. Sai pē ‘a Tongatapu ni ia nau tu’umalie nautolu. Mālō ia ke to e fakapapau’i mai aipē mo ia ‘Eiki Minisitā mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā me’a mai.

60.9m Patiseti Potungāue Ako ki he 2018/19

‘Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Sea Kōmiti Kakato, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Ko e pa’anga kuo *vire* mai kiate au ke fakalele’aki ‘a e Potungāue Ako, fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 60.9 miliona pea ‘oku ou fakamālō lahi ‘aupito ki he Sea pea mo e Komiti Pa’anga, ‘i he ngaahi fakakaukau kuo ‘omi, pea ko e ngaahi ‘uuni fakakaukau ko eni, kuo mau ‘osi sio ki ai, pea mo ‘emau va’a pa’anga pea ‘oku fakahoko ia. Ka ‘oku ou kole pē ke tukumai pē mu’a kia mautolu ke mau toki hanga ‘o fakakakato, ka ko e ngaahi me’a kuo ‘osi fai ki ai ‘emau fokotu’utu’u pea ko e tu’u ki he kaha’u ‘oku ‘i ai ‘emau faka’amu ke fokotu’u ha ako tokamu’a koe’uhi koe’uhi ke fakakakato ‘a e Lao ‘o e Ako, ko e ako mei he ta’u 4 ki he ta’u 18.

Tali Pule’anga pau ke aofangatuku Kapineti he fokotu’u ako ta’etotongi mei ‘Eua

Pea ko e me’a ko eni ko ē ki he totongi ako ‘a ‘Eua ‘oku mea’i pē ‘e he ...

<008>

Taimi: 2120 - 2125

‘Eiki Minisitā Ako: Fakafofonga mei ‘Eua na’e kau he Kapineti ko e me’a kotoa pē ‘oku fai ha tu’utu’uni ‘a ha Potungāue ‘oku ‘ave ko e hā ‘a e tu’utu’uni ‘a e Kapineti pea ko e me’a ia ‘e fai ki ai, pehē ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki.

Fokotu’u ke tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni: ... mahino pea ‘oku tau, ki’i fakapā pē ki he ‘Eiki Minisitā ki he fengāue’aki he pooni pea ‘oku fokotu’u atu ‘e Sea e tali ai leva ‘a e ... mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tali ia.

Fakamanatu ha tokoni ki he ako tokamu’a ‘a Niua

Vātau Hui: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu. Sea ki’i miniti pē ‘e ua Sea kātaki fakamolemole. Tapu mo e Sea pea tapu mo e ‘Eiki Palēmia. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni ka u ki’i fakahoha’a nounou pē ki’i miniti pē ‘e ua ko hono ‘uhinga pē ko ‘eku mahu’inga’ia ‘i he Potungāue ni pea mo e ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā ko u fakafofonga e faka’apa’apa lahi ki he ‘Eiki Minisitā he ngāue lahi kuo fakahoko ki he Potungāue ko eni pea taau pē mo koe ke to’o fatongia ‘i he Potungāue ni. Ko u ‘ilo pē ‘oku lele e ‘i matangi. ‘Oku ou, ko e ‘uhinga pē ki’i tu’u ia ko eni ‘Eiki Minisitā, fiefia lahi ‘i ho’o me’a mai ‘oku fakahoko e, ‘amanaki ke fakahoko ‘a e ako tokamu’a pea ko u fie fakamanatu atu pe ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai e ki’i ako tokamu’a ‘i Niua, lele pē ia ‘i he ‘ofa pē ‘a e ‘Eiki. Pea ‘oku ‘i ai mo e kau faiako ai kuo nau ‘osi ma’u faka’ilonga pea ko u tui pē mahalo, fokotu’u atu pē au ia ke mea’i pē he Feitu’u na pea fakakau atu pē mu’a na’ a tokangaekina.

Tokanga ki he ‘ikai ha pa’anga folau ma’a e kau faiako fetongi faiako he ngāue ki motu

Pea ‘ikai ko ia pē ‘e Sea ka ko ‘eku to e fokotu’u pē heni ko u ‘ilo pē ‘oku ‘ikai ke mea’i ia he ‘Eiki Minisitā mahalo pē ko e si’i nautolu pē ‘i lalo ‘oku nau fai holo e ki’i ngāue ko eni ka koe’uhī ke mea’i ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave ai ha kau *reliever*, kau fetongi faiako ko ē ki he ngaahi motu, ‘oku sai pē ‘a Tonga ni ia, ko e ‘alu ko ē ‘a e kau fetongi faiako nau o fetongi ha faiako ‘oku *maternity*. ‘Oku tu’utu’uni pē ia te ke hanga pē ‘o ‘ai ho’o tikite kapau te ke puna pea kapau te ke ‘alu tahi te ke ‘ai pē ho’o totongi ho’o folau pea ke ‘alu leva koe ‘o nofo ai kamata pē toli ho’o ki’i pa’anga, kapau leva ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ki’i pa’anga ko e hā ho’o ki’i me’a ‘oku ma’u te ke ‘alu ‘o, kae toki ‘oatu pē ho’o vahe ke ke kamata ‘aki ‘i ho’o ngāue lau ‘aho. Sea ko u tui pē ‘oku, mahalo ‘oku, pē ‘oku mea’i ‘e he ‘Eiki Minisitā eni ka ko u tui ‘oku ‘aonga ‘aupito eni ia ki he’etau ngāue pea ko e patiseti lahi eni kuo ‘oange ma’a e Potungāue ni, fakamolemole atu ‘Eiki Minisitā ‘ikai ko ha’aku, ko si’eku fakatokanga pē he ko ‘eku manatu’i na’e ‘i ai e ki’i finemotu’a ‘a mautolu mei Niua na’a ne totongi pē ‘ene puna vakapuna mei heni ki Niua pea ‘alu pē ‘o kamata pea toki ‘oatu pē ‘ene ki’i vāhenga ‘o kamata ‘aki ‘ene ngāue lau ‘aho. Ko ia pē Sea kātaki fakamolemole atu ki he Fale ‘i he fakalōloa ‘oku fai mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō tau hoko mai ki he Vouti Fika 17.

Lord Nuku: ‘E Sea ...

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e hā?

Lord Nuku: Kole pē ke ki’i fakamahino mai pē mo ē, ki’i fehu’i pē ki ai, fakamahino mai pē. Muimui atu pē he me’a ko eni ko ē ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko 'eku kole atu ke fehu'i mu'a ke ne fakama'ala'ala mai e me'a 'oku 'asi 'i he pepa. Kapau 'oku 'ikai ke ke loto koe ki ai pea sai pē ia?

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā? Ko e ...

Tokanga ki he ngaahi tokoni ki he kau mataotao fe'unga mo e 3m

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē 'oku kole atu 'Eiki Minisitā ko e peesi 250 'oku 'i ai e tokoni pa'anga hū atu ki he Pule'anga ko e pa'anga tokoni fe'unga pea mo e tolu miliona. Ko e totongi ki he kau mataotao. Ke 'uhī ke fakaikiiki mai pē ia. Ko e peesi ko ē 251 'oku 'i ai e totongi ia ki he *professional* mataotao ko e fā kilu. Ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga ko ē ke fakama'ala'ala mai 'a e pa'anga ko eni pē, ki hono tu'unga hū atu ko eni, he ko e pa'anga eni e pa'anga hū atu ka ko e me'a ko ē 'oku tu'u mai ko ē 'i ai ko hono fakaikiiki ko e totongi pē e mataotao ka ko e ... 'i he Va'a ko ē ko ē ke tokanga'i ke lelei ange e ako. Pea ko e peesi ko ē 251 ko e polokalama tatau pē 'a ia 'oku tu'u ai ko e totongi ko e fā kilu ko ia Sea ko u felāve'i pē pē ko e hā e tu'unga kae toki fai e hoko atu e fakamalanga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga ki he hoha'a mei he Fakafofonga Niua

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki e fakataha'anga ni.

<009>

Taimi: 2125 – 2130

'Eiki Minisitā Ako: ... ka u 'uluaki tali atu mu'a e 'a e tokanga ko eni 'a e Fakafofonga mei Niua. 'E, mālō, fakamālō 'aupito ki he Fakafofonga 'i hono 'omi e, 'a e tālafili ko eni. Kae tuku mu'a ke u 'alu ange 'o vakai'i angé, 'a e hono mo'oní 'o e me'a ko eni kuo me'a mai.

Te u hoko atu ki he fehu'i ko eni kuo fakahoko mai 'e he Fakafofonga Nōpele mei ... ko e totongi *consultant* pea mo 'etau, fa'a hanga 'e he ... ko e akó kuo pau ke tau fononga 'i he fo'i lea faka-pilitānia ko e *update* 'a e 'iló pea mo e anga e founa fakahoko fatongiá. Pea 'oku mau fa'a 'omai e kau mataotao mei muli ke nau omi 'o fai e ngaahi ako 'o e kau faiakó hangē ko eni. Ko e Va'a Sivi 'oku mau fa'a 'omi e kau mataotao ke nau omi 'o tokoni ki he anga, 'a e sivi mo e ngaahi alā me'a pehē. Pea 'ikai ko ia pē ka 'oku fa'a 'omai mo e kau mataotao ke nau tokoni mai ki he'emau ngaahi va'a hangē ko e va'a 'oku tānaki ai e ngaahi fakamatala 'i he lea faka-Pilitānia 'oku nau ui fakanounou pē ko e *EMIS*, ki he fai ko ē 'o e ngaahi fatongiá. Mahalo pē 'e Nōpele 'oku tokoni atu pē 'ikai. Mālō.

Vātau Hui: Pea ko u fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai.

Lord Nuku: Ki'i talitali si'i hifo mu'a e fokotu'ú ka tau ki'i pōpōtalanoa pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Kapau ko e natula eni e me'á 'Eiki Sea, ko u fokotu'u atu ke tau paasi kātoa ā 'e tautolu e toenga e me'á. Kapau ko hono 'ātunga eni 'oku 'ikai ke to e tali ia ke fai ha fakamalanga mo ha me'a pēhē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 'e 'Eiki Nōpele. Ko e fokotu'u eni ke tau tali e 17, 18, 19, 20, 21.

Vouti fika 17

Siaosi Sovaleni: Sea, hangē pē ko e fakahoha'a atu 'anenaí 'oku 'i ai pē mo e 'ū fokotu'u kuo 'osi fokotu'u pē 'i loto 'a ia 'oku ua leva ia. 'A ena ko ē 'oku 'i ai e fokotu'u 17, 18, 19, 20, 21. 'A ia ko 'eku kole atu pē au mu'a Sea ke tau 'ai'ai fakalelei pē 'oku mahino pē. 'I ai... 'e vave pē 'etau lelé. Ko e 17 pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fika 17 'oku ke fakalahi ki ai e 4 miliona.

Fokotu'u kole fakalahi Vouti Potungaue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua (MIA)

Siaosi Sovaleni: Ko ia. Mālō Sea e ma'u faingamālie. Tapu mo e Feitu'u na. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Ko e 'uhinga pē fokotu'u atu Sea na'e foki, fai e feme'a'aki pea na'e fakahoko mai 'oku meimei 8 miliona 'a e pa'anga na'e tānaki 'i he *levy* ki he *Sports Development* pē ko e fakalalakaka 'o e sipotí. Pea na'e fakahoko maí 'oku kei tuku pē 'i Fale Pa'anga 'oku te'eki ke ngāue'aki ha me'a. 'O kapau te mou me'a hifo pē kau Mēmipa ki he peesi 266, 'i he kongā ki 'olungá 'oku 'asi ai ko e *Grant for Sport Activities*. 'A ia 'oku pa'anga 'e 1.3 miliona 'oku 'asi mai ai Sea. Ka na'e 'i ai 'a e, ko e 'uhinga ko eni 'o e fokotu'u atu Sea he 'oku mei fai e *Pacific Games*, fiema'u ke to e ki'i lahi ange ki'i tokoni ki he'etau ngaahi 'ū timi ko eni 'oku nau fakafofonga'i atu hotau fonuá. Pea ko ena na'e 'osi fakahoko mai 'oku mei 8 miliona 'a e pa'anga na'e tānaki 'i he Lao na'e tali 'i he Fale ni ke 'ave hangatonu pē ki he *Sports Development* 'a ia na'e 'omai mahalo 'oku ofi ki he 8 miliona. 'A ia pea ko e fokotu'u atu pē ia 'Eiki Palēmia ko u 'ilo pē ko ho, Potungāue ko eni 'oku 'i he Feitu'u na na'a lava mai ha ki'i sēniti mei he sēniti na'e tānaki he Lao na'e tali hotau Fale ni, ke tokonia 'a e ngaahi sipotí he'etau teuteu atu ko eni ki he *Pacific Games*. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie ki he Palēmia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea, 'oleva mu'a ke 'eke ki he tamaiki Fale Pa'anga pē kuo a'u e me'a ki he 8 pē 'ikai. Na ko e faka'amú pē ia ka 'oku te'eki ai, kei tātānaki pē 'oku a'u ki ai. Kae 'oleva ko e ongo tamaiki 'i mui.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale. Ko e ‘uhinga ko e ‘oange taimi ke telefoni’i holo e fika ko ē siliní ‘Eiki Sea. Ko u pehē pē foki ‘e au ko e me’a mai e kau ngāue mei he ‘Ofisi Pa’anga kuo maau e fika ko ia he’etau pangikē ke tau, ka ko u foki pē au ia ki he fokotu’u ko ē ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakahā Pule’anga ‘osi ‘ave 8 miliona pa’anga tānaki he levi ki he pa’anga hu mai angamaheni e fonua

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Io, ko e fehu’i ko ia ‘a Tongatapu 3. Kuo ‘osi maau pē. Ko e tali pē ia ke lava ‘ene fehu’i kae toki fakahoko atu ka ko ē ‘oku me’a hake ‘a 11 ia. Ko e 8 miliona ko eni ko ē na’e tānaki ‘i he *levy*, fakataumu’a ki he sipotí ‘oku fakahoko mai mei he kau ngāue ko eni e Fale Pa’anga ‘oku ‘osi ‘ave ...

<001>

Taimi: 2130-2135

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘alu ia ‘osi ‘alu ia ki he *general fund*. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i he *reserve* ia ko eni ko ē ‘o e Sīpoti he ‘oku ‘osi māhino ‘oku ‘osi kaniseli e Sīpoti.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ngaahi fiema’u ko eni ko ē ‘a Tongatapu 3 ki he *development* ko ē sīpoti ‘oku ‘osi māhino pē ‘oku tau laumālie kotoa ki hono pou pou’i ‘a e fakalalakaka ‘a e sīpoti pea ko u kole pē ke tuku mai pē ke toki fakakaukau’i pē ‘e he potungāue ‘i he taimi ‘e me’a mai ai ‘a e Minisitā fo’ou ke ne toki hoko atu hono fokotu’utu’u mo ‘etau pou pou ki he fakalalakaka ‘o e sīpoti. Mālō.

Taukave’i ko e tu’u he lao ke tanaki e levi fakataumu’a ki he fakalalakaka e sipoti

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ma’u ha faka’apa’apa lahi ki he Tokoni Palēmia. Ka ‘oku ou tui pē ‘oku kei maau lelei pē ‘a e Hou’eiki Mēmipa. Ko e lao ko eni na’e liliu hono taumu’a mei he *Pacific Games* ‘o liliu ki he *sports development*. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko e pa’anga kotoa ‘e tānaki he *levi* ki he fo’i taumu’a pē ko ia. ‘Oku ‘ikai ke u ‘iló pē ko e hā e me’a na’e ‘ave ai ki he *general revenue*. He na’e ‘asi māhino he lao pa’anga ‘e tānaki ko eni he *levi* na’e lahi ai e laaulea ko ē ‘a e fonua ‘e ‘alu pē ki he fakalalakaka ‘o e sīpoti. Na’e ‘ikai ke pehē mai ia ki ha to e me’a kehe fakalalakaka pē sīpoti. Ko ia ai ‘a e fokotu’u ‘a e poini nima ke ‘omai ‘ona ke fai ‘aki, pea kapau ko e me’a kehe tā ‘oku maumau ko e lāunga mai pē ‘i he *levi* ke fai’aki *sports development* pē ko e ... mai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Sea ka u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fakamanatu ko e sipoti ko e ma'u'anga mo'ui hako tupu e fonua

Tēvita Lavemaau: Tapu mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni Sea. Ko e sīpoti ko e ma'u'anga mo'ui 'a e hako tupu 'o e fonua ni. Pea 'ikai ke ngata pē he ma'u'anga mo'ui ka 'oku to e felāve'i ia mo e teke 'o e mo'ui lelei fonua na'e teu ke tau *host* e *South Pacific Game* he ta'u kaha'u. Pea na'e fokotu'u ai he Pule'anga e *levi* he *exchange* pea tau to e liliu mai ke 'alu ki he *development*. Ko e fakafuofua 'o e pa'anga kuo tānaki 'o a'u mai ki he 'aho ni 'oku 'i he 7 ki he 8 miliona 'o hangē ko ē 'oku fai ki ai.

Ko e 'Esitimeti ko ē ki he 18/19 pea 'oku fakafuofua ki he 5 miliona. Ko e pa'anga ko ē 'e tānaki mai ko ē pea mei he tukuhau hilifaki ki he kakai 'oku nau tu'uta 'i mala'e vakapuna pa'anga 'e 35 'oku fakatelinga ia ki he Sīpoti. Ko e kaungā kakai 'oku nau folau 'eve'eva mo 'āhia e 'otu Tonga 'avalisi he ta'u toko 4 mano 5 afe fakafuofua 'e ma'u mei ai e 2.8 ki he 3 miliona he ta'u. 'A ia ko e ta'u fakapa'anga 18/19 lava ke ne 'omai e pa'anga 8 miliona he fo'i ta'u pē 'e taha.

'Eiki Sea na'a tau kaniseli e Sīpoti ka tau hanga 'o fakaivia 'etau fānau sīpoti ke kamata leva 'enau teuteu fē'auhi 'ave nautolu ki he ngaahi fē'auhi 'oku fai 'i muli. Ko e 'uhinga ko e taimi ko ē te tau 'ave ai 'etau timi ko ē ki he *South Pacific Game* 'i Ha'amoā pea tau fiefia 'o hangē ko 'etau fiefia ko ē he Mate Ma'a Tonga. 'Oku ou faka'apa'apa ki he me'a 'oku me'a mai ai 'a e Tokoni Palēmia ka ko e Fale eni 'oku ne fakamafai'i e silini. Ko e fokotu'u mai ia. Tau hanga 'o fokotu'u ha pa'anga 'e 3.5 miliona kae toki hanga he Pule'anga ia pē 'oku nau vahe fēfē 'ene ngaahi sino sīpoti. Ko e Fale eni 'oku ne hanga 'o fakamafai'i e pa'anga. Tukukehe kapau ko ha ma'u'anga pa'anga eni ia ke toki talafi mai ia ha pa'anga tokoni mei muli. Ko e fokotu'u ia 'oku 'omai he 'Eiki Sea. Ko e langa eni e sīpoti teke e to'utupu e fonua faka'ai'ai ke nau hanganoa atu ai 'o ma'u ai ha mo'ui he kaha'u he ngaahi sīpoti kehekehe. Nounou pē 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Maumau'i e lao he 'ave \$ levi ki he pa'anga hū mai e fonua

Siaosi Sovaleni: Sea ... ko e tali ai pē ki he Pule'anga ko e 'uhinga ko e lave ko ē ki he lao na'a tau tā, tautēfīto pē ia 'a e tānaki ko ē *levi* ki he *sports development* pē ko e fakalalakaka. 'A ia ko e 'uhinga kapau 'oku 'ave ia ki he *general revenue* tā 'oku 'ikai leva 'oku ne hanga leva 'o maumau'i e lao na'e talamai hangatonu pē ko 'etau tānaki ko ē *levi* ke 'alu ki he fakalalakaka 'o e sīpoti.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u 'a e tafa'aki ko eni Sīpoti ke fokotu'u pea 'oku 'osi fokotu'u ia. Na'e 'i ai e tangata ko e, 'i he'ene tu'unga ko e *national sport institute* 'osi

fokotu'u hono Talēkita pea kuo 'osi tali he Kapineti. Kapau 'oku te'eki ke 'i ai ha silini 'a ia ko e silini ko eni 'oku 'ai ki he Sīpoti.

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Palēmia ko e tokoni atu pē. 'Io 'oku 'asi pē2 kilu 7 mano ia ko ē ki he tokotaha ko ia 'i he peesi tatau pē 266. Ka ko e 'uhinga pē eni ia na'e kole atu ke 'omai mu'a ha ki'i sēniti. Ko e 1.1 miliona pē ena ia 'oku fokotu'u mai ke tokonia e sīpoti ka na'e 'osi fakahoko mai foki 'oku mei ofi ki he 8 miliona ...

<002>

Taimi: 2135-2140

Tokanga 'osi maumau'i e lao he 'ave \$ tānaki he levi ki he me'a kehe

Siaosi Sovaleni: 'a e pa'anga na'e tānaki he fo'i lao ko eni na'e tali 'e he Fale ni pea kapau 'oku 'ave ia ki he *general revenue* ta kuo 'osi maumau'i e lao ia. He na'e tānaki 'o mahino ke 'ave ki he feitu'u kehe pea ngāue'aki ia ki he Feitu'u kehe.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i tokoni atu

Sea Kōmiti Kakato: Me'a Mai

Ke fakatokanga'i Pule'anga 'oku mahu'inga 'oua fakahū \$ levi ki he pa'anga hū mai

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Ko 'eku ma'u 'i he vouti ko ē 'a Fale Pa'anga 'oku 'i ai e 9 miliona ai ki he sipoti. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'oku 'i ai pe. Ko e fo'i poini ko e 'oku 'omai 'oku mahino pe. Kapau 'oku tau ngaue'aki 'a e silini tānaki ki he sipoti ko e fo'i poini ia. Pe 'oku 'ave ki he *general revenue* ko e poini ke fakamoleki 'o fakatatau ki he sipoti pea ko u tui 'oku ma'u pe 'a e fakakaukau ko ia ke 'oua 'e o ia 'o fakahū ki he *general revenue* pea ngaue'aki atu ia ki ha me'a kehe. He ko e poini ia ko u pehē 'oku mahu'inga ke tau *take* ka na'a ku manatu'i 'anenai na'e pehe 'i he Patiseti 'a e *Finance* na'e 'asi ai á e 9 miliona ki he sipoti. 'A ia 'oku *cover* pe. Mālō

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea ke u ki'i tokoni atu, ko e tānaki foki 'oku *build up* e me'a ko ia mei he *levy* 'oku 'ikai ke pehē ke tānaki'i hake pē pea ma'u leva. Ko hono 'uhinga 'eku pehē atu 'i he *general revenue* ko e ngaahi me'a 'oku fai'aki ko ē ki he sipoti. 'Oku 'ikai ke pehe ni ko e *levy* pē 'oku ngaue'aki e *general revenue*. Na'e 'i ai foki e 25 na'e 'ai 'o pehē ko e 'ai ki he sipoti ko e fo'i me'a ko iá na'e ha'u pe mei he *general revenue*. Ko e ki'i levi ia na'e si'isi'i pē ia. Hangē ko ia 'oku ma'u he taimi ni 'oku pehē 'oku a'u 'o 7 'a e me'a ko ia. Ka ko e fai ko ē 'a e ngāue ko e 'uhinga ko ē 'a e pehē ko e fai ko ē 'a e ngāue 'oku *consider* kotoa pe koe'uhi he 'oku lahi ange pē 'a e ngāue mei he *general revenue* 'oku fai'aki e ngāue. Ko ia pe Sea.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea 'oku mahino 'aupito pe ia pea 'oku mea'i 'e he Mēmipa kotoa na'e tali 'a e 25 miliona ko ia ko e 'uhingá 'e *locally funded* pe pa'anga pe mei he *tax* 'a hotau kainga ko e 'uhinga ko e 'ai e *Pacific Games*. Ka ne 'ikai ke lava pea fulihi leva 'o 'alu ia ki he Feitu'u

kehe mo ta'ofi ai 'a e kongā lahi. Ka ko e fehu'i ia 'Eiki Minisita 'oku 'ikai 'uhinga leva ia ai tau pehē ko ha *excuse* ke 'ave ha pa'anga na'e tānaki 'i ha fo'i lao *very specific* pe ia ki he *sports development* 'o 'ave ia 'o fakahū 'i he *general revenue* 'e lava ke fai ai e *maintenance* ia pea mo e ngaahi alā me'a pehē. Hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisita *Labour and Commerce*. 'A ia ko e 'uhinga ia kapau 'oku malu pe ia 'i ha pangike pea fakahoko mai pe ia. Ka na'e 'uhinga pe 'a e fokotu'u atu ia Palēmia, Tokoni Palēmia, Minisita Pa'anga koe'uhi na'e fakahoko mai 'oku tauhi malu pe 'a e fo'i sēniti ko eni mei he *levy* ka ko e taumu'a ia e fo'i lao ke tānaki e pa'anga ki ai. Pea kapau 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha pa'anga ia ai pea tuku ā e fo'i 3.5 miliona ia he koe'uhi na'e 'ai ko e fakahoko mai 'oku 'i ai e pa'anga na'e tānaki 'i he lao ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Ke fakapapau'i ko e pa'anga 'oku tānaki mei he kakai fakataumu'a ki he sipoti pea ngāue'aki ki ai

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: 'Oku ou pou pou au ki he fakakaukau ko ia 'a ia ko u pehē pe kapau 'oku tānaki ha silini pea 'alu ki he *general revenue* ka na'e tānaki ki he taumu'a ko e sipoti ke 'ave ki he sipoti pe ko e 3 miliona pe ko e 8 miliona kae fakapapau'i 'oku 'ikai *divert* ia ki ha me'a kehe he 'oku fu'u mahu'inga 'a e me'a ko ia. Pea 'i he'eku mahino'i ko e fo'i 9 miliona na'e fakataumu'a ia ki ai. Ka ko u pehē ko e fo'i taumu'a ngāue ke 'oua mu'a 'e tānaki ha seniti mei he kakai ki he development e sipoti ki ha to e me'a kehe *other than* ko e *develop* e sipoti. Mahalo ko e me'a ia 'oku me'a mai ai 'a ... Mālō

Siaosi Sovaleni: Ko ia 'Eiki Minisita ko e fakatokanga pe ia 'Eiki Minisita Pa'anga ko e 'uhinga pe kapau 'e to e fai ha'amou to e feme'a'aki ke fakapapau'i pe ko e sēniti eni na'e lahi ai e felauaki 'ikai ngata pe he Fale ni ka ko e fonua ni pea ko e hā e me'a 'oku tau tānaki ki ai – ke fakapapau'i ko e me'a na'e tānaki ki ai ke fakangāue'i ki ai. Pea kapau te mou toki fakahoko mai 'e moutolu ko e me'a pe ia na'e 'ai pea tau hoko atu ā, fokotu'u atu ā 'ikai ke to e 'i ai ha fehu'i ia 'a e Hou'eiki Mēmipa ka 'oku 'i ai e *concern* lahi koe'uhi ko e *treatment* ko eni 'o e fo'i sēniti ko e 'uhinga pe ia na'e fokotu'u atu ai ke mai ha ki'i me'a mei he 8 miliona ke teuteu'i'aki 'etau fānau ki he *Pacific Games*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Nuku: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai eni

Fie 'ilo pe 'oku kei tānaki e levi ki he sipoti 'e he Pule'anga

Lord Nuku: Sea ko e me'a ko ē 'oku fiema'u koe'uhi ko e fehu'i pe ki he 'Eiki Minisita pe 'oku kei hokohoko atu. 'Oku hokohoko atu e lao ...

<004>

Taimi: 2140 - 2145

Lord Nuku: ...koe'uhi 'Eiki Sea, koe'uhi ki hono tĀnaki ko eni 'a e silini. Ko e silini ko eni 'a eni ko eni na'e me'a 'aki ko ē ki ai ko ē 'a e fika 3 ko ē 'o Tongatapu ni ko e silini ia ne 'osi tĀnaki ne 'osi a'u ki ai. Kā ko e 'eke ki he 'Eiki Minisitā pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne me'a mai mu'a pē ko e hā 'a e lahi fakalukufua he 'oku manatu pē foki na'e 'i ai 'a e tĀnaki pa'anga pea mei he *levy* mei he tikite folau fakapuna, 'a ē ko ē na'a tau pehē ko e pa'anga 'e 60 mahalo 'i he tikite 'i he folau kotoa pē na'e tĀnaki, pea mo e *levy* ko ena ko ē ko ē 'a eni ko ē ki he talafi pa'anga, hangē kiate au na'e 3 'a e tĀnaki 'anga pa'anga, kā na'e 'osi fakahoko mai kuo 'osi tĀnaki 'a e silini. Kā ko enei tu'u ko ia 'i he taimi ni hangē ko e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Tokoni Palēmia, kapau kuo fakahū 'a e silini ia ki he *general revenue* 'e lava ke tau hanga 'o fakafoki mai 'a e silini ki he me'a ko ē na'e totonu pea fakafoki mai ki Fale Alea ni he 'oku lahi 'a e ngaahi fiema'u ia ko ē ko ē ke ngāue'aki 'a e silini. Ka ko 'eku tui 'Eiki Sea ke fakapapau'i mai 'e he Minisitā Pa'anga pē 'oku kei hokohoko atu pē hono tĀnaki 'a e silini ko eni 'i he ngaahi *levy* ko eni, mo e taumu'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'E Sea ko e fo'i lao ko ia 'oku kei lele pē. Ko hono fo'i *account* 'oku 'i ai ia kā ko e fo'i pangikē 'oku 'i ai 'a e sēniti 'oku 'alu ki he fo'i *account* 'e taha, kā 'oku kae manatu'i 'e kei pule pē 'a e fo'i *account* ia ko ia, kapau 'oku 'alu pē ia 'o nima pē ono kuo pau pē kā tau pehē ke to'o mai ha me'a mei ai 'e 'alu pē 'o ngata ki ai, kā ko e fo'i *bank account* 'oku taha pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'e fai 'a e tokanga ki ai 'Eiki Sea ko e pa'anga ko ē 'oku vahe ko ē ki he me'a ko ē fakakolo hangē kiate au meimei tu'u ko ē 'a e me'a meimei pa'anga pē mahalo 'oku lau mano pē, ki he tokoni ki he sipoti ki he komiuniti. Kā ko e fiema'u kapau ko ia hā 'a e me'a 'oku 'ikai ke fakamālohi'i ai 'a e fo'i tafa'aki ko ia ke langalanga hake ngaahi sipoti ko ia 'i he komiuniti kapau 'oku tau fiema'u ha ka u sipoti lelei, fakalotofonua.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea na'e'osi fai 'a e feme'a'aki ia 'a e Kāpineti ki he sipoti 'alu foki eni 'a e patiseti ia 'a e sēniti 'oku tĀnaki mei he sipoti 'e 'alu ia 'o lahi mahalo 'e meimei fika tolu hake 'a e sēniti ia ko ia ki he Potungāue Mo'ui mo e Potungāue Ako. 'E 'alu ia 'o lahi 'aupito ia 'i he ngaahi patiseti ko ē 'a e ngaahi Potungāue ko eni. Mahalo pē te tau a'u tautolu ki he tu'unga ko e Minisitā Sipoti ia 'e fiema'u ia ke Minisitā Sipoti 'ata'atā pē. Pea ko e natula ko eni 'o e fānau na'e 'osi 'asi atu pē ia 'i he feme'a'aki 'anenai ko 'etau ma'u 'anga mo'ui eni ia 'a tautolu k ihe kaha'u.

Ko e me'a ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'aki ko e malu ko eni 'a e sēniti, 'oku mahino pē ia 'oku fakahū pē ia ai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ia ai *sports academy*, 'a eni ko ē 'oku 'i he *MIA* 'oku te'eki ai ke lava ia 'o ngāue'i 'i he taimi ni kā ko e 'ū palani mo e me'a 'oku fakahoko 'i he taimi ni. Ko e me'a ko eni 'oku fai 'a e tokanga ki ai ke a'u ki he komiuniti 'oku kau mo e

komiuniti ai, ko e lahi ia ko e 'o e silini ko eni te tau lava 'e tautolu 'o lele'i 'a e komiuniti 'alu mo 'etau 'akapulu, 'alu mo 'etau fuhu mo 'etau hiki me'a mamafa mo e me'a kotoa 'oku tau ala lava 'o tau fai fakalelei. Mālō Sea.

Tokanga ki he pa'anga fakalalakaka ki he komiuniti fakahoa ki he pa'anga totongi mataotao

Lord Nuku: 'Oku mahino ia Sea, ko e silini ko e 'oku talamai ko e 'oku fakahū he komiuniti ia 'i he patiseti ko eni. Ko e me'a ia ko e 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Ko e tuku 'a e lōloa ia he na'e liliu 'a e sipoti mei he 2019 kā tau hanga 'o teu'i ha kau sipoti ki he sipoti ko ena ko e he ta'u kaha'u. 'Oku mou talanoa mai pē moutolu ia 'i he talanoa ia 'i tu'a 'oku taimi ia mahino pē 'ū me'a ia ko ia, kā koe'uhi ko e sipoti ko eni ko e silini ko e 'oku tukuange ko e ki he komiuniti ki he sipoti *development* ko e pa'anga ia ko e 'oku fai ko e 'a e tokanga atu ki ai he 'oku 'ikai ke a'u ia kilu. Kā 'oku a'u 'a e totongi mataotao ia ki he lau miliona, mahalo 'oku 'i ai 'a e totongi mataotao heni mahalo ki he fale'i 'oku fe'unga mo e 4 miliona. Kapau 'e fakalau atu pē ke mou me'a ki ai. Kapau te tau sio ki he 268 'oku 'i ai 'a e 1 miliona ai ko e *professional fee* pē ko e totongi mataotao pē. 'Oku 'i ai mo e 2 miliona mo e 1 miliona ko ia 'o 3 'alu hifo ki he 269 'oku 'i ai 'a e 1.3 ai miliona ko e totongi mataotao pē...

<005>

Taimi: 2145-2150

Lord Nuku : ... ko e kamata koā fua eni mei fē 'oku 4 miliona ko e 'oku 'ai ke 'omaí. Kapau 'oku 'ikai ko ha kakai *local*. Na'e taumu'a e me'a ko eni ke fakalalakaka'i e kakai e fonuá, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke fakamonū'ia'i ha kakai mei tu'apule'anga ke nau ōmai 'o ma'u mo'ui ai, 'i he tñaki tukuhau 'a e kakai e fonuá.

'Eiki Palēmia : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Ki'i tatali mu'a 'etau lau ki he kau mataotao, ka tau foki ki he pa'anga ko eni 'oku lau ki he sipoti. Ke fokotu'u mai ke 'ave e tokoni ki he komiuniti. Ko ho'o 'uhingá ke vahe e silini ki he ki'i kolo kotoa pē? Pe ko e

Lord Nuku : Ko e 'uhinga atú, 'Eiki Palēmia. 'Oku tu'u mai ko e pa'anga fakalalakaka ki he komiuniti,

'Eiki Palēmia : 'Ikai, kehekehe, ko 'eku fokotu'u atú. Fokotu'u mai angé. 'ave ki he ngaahi koló 'o tufa ai?

Lord Nuku : Ko ia, ko e me'a ko e 'oku tu'u mai hē, ko e hā e me'a 'oku 'ai ke fai'aki?

'Eiki Palēmia : 'Ikai.

Lord Nuku : Ko ‘eku talaatu, pē ko e hā e me’a ‘oku ‘ai ke ‘ai ‘aki e silini ko ē ‘oku mou fokotu’u mai he patiseti

Eiki Palēmia : Ka ke tokoni mai, he kuo ‘osi ‘i ai e fokotu’utu’u ia ‘a e Kōmiti.

Lord Nuku : Ko ‘eku ‘eke atu eni, he ‘oku tohi mai ‘i ai ko e komiuniti pea mo hono fo’i pa’anga.

Eiki Palēmia : Sea, kātaki fakamolemole, ‘oku lolotonga ngāue ‘a e ... ‘Osi ‘i ai e *structure* fo’ou ki he sipoti, pea ‘oku ‘i ai hono kau ngāue

Lord Nuku : Ko ia, kapau ko e fo’i talí ia, kapau ‘oku ‘i ai ha’anau fokotu’utu’u, ka ‘o kapau te ke pēhē ke u to e fokotu’utu’u atu ‘e au. Na’a mou ‘osi me’a mai ke ‘oua te mau to e fa’u atu ha Patiseti, pea ‘oua te mau to e lea atu. Pea na’e ‘osi tuku atu ke mou fa’iteliha.

Fakaha Pule’anga ‘i ai fokotu’utu’u ki he sipoti

Eiki Palēmia : Na’e fokotu’u atu ‘anenai, ‘oku lolotonga fai e fokotu’utu’u ki he sipoti, pea ‘oku ‘i ai e fo’i *structure* fo’ou ki ai, pea ‘i ai mo e kau ngāue fo’ou ki ai, pea kapau ‘oku ‘osi ‘i ha silini kuo ‘osi tākaki. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Palēmia.

Ke fakapotopoto’i ngaue’aki \$ ki he totongi kau mataotao

Mo’ale Finau : Sea, fakamolemole. ‘Eiki Sea, ko e fakahoha’a te u faí, koe’uhí ko eni, lau miliona e *fee* pea mo e ngaahi ... Sea, fekau’aki pea mo e 10 ‘o fai mai, lau miliona lahi ko eni, ... 14. Malanga faka’osi pē ‘a’aku eni ‘Eiki Sea ‘i he Patiseti. ‘I he silini ...lau ... kātoa kātoa.

Sea, na’a ku lele atu ki he ki’i fakataha na’e fai, pea u talanoa mo e toko taha mei he Pule’anga Solomoné. Pea na’a mau talanoa he *issue* ko eni ‘o e *consultancy fee*. To’o kotoa kotoa e fo’i *concept* ko eni ko e *consultant fee*. Fakatahataha’i ‘e nautolu e fu’u lau miliona ko eni, ‘alu ia ki he langa e fonuá. Ko ‘eku kolé pē ‘a’aku, Hou’eiki. Tau fakatokanga; angé e me’a ko eni. ‘Ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakata’e’aonga’i ‘a e akó. Ka ‘oku ou fakatokanga’i, Sea, ‘oku hoko eni ia ‘a e ki’i fo’i, hangē eni ia ha ki’i ‘ana ‘oku ‘ave, fa’o ki ai ‘etau silini ‘o toitoi ai.

Sea mo Hou’eiki. ‘Oku ou kole atu, Hou’eiki Minisitā, tau feinga’i ke tau lava ‘o fakatalatala ‘a e fa’ahinga fakapūpūlou ko eni ‘oku tukutoi ai e ni’ihi ‘oku nau taukei kinautolu he me’a ko eni, pea tafe ai e si’i lau miliona ia ki he me’a ko eni. ‘Oku ‘ikai foki ke to e ‘i ai ha me’a ia, ‘Eiki Sea, ‘e fufū’i ai e silini. Kapau te tau sio ki he Patiseti. Sea, ki’i fo’i ta’u e 3, na’a ku ‘i Ha’apai, ‘i he’eku ngāue ‘i Ha’apai, ‘Eiki Sea, na’a ku ‘ilo lelei ‘eku hanga ‘o *observe* mo *study* ‘a e natula ‘o e fonua ko eni, ‘Eiki Sea. Fakafeta’i pē au ki he ‘Eiki, na’e ‘i ai ha taimi na’a ku hoko ai ko e *politician*, pea u ki’i foki, ‘alu ‘o hoko ko e *stateman*, ko e ‘uhingá ke u lava, ‘alu ‘o *study* lōua e ongo tafā’akí. ‘Oku ou fakatokanga’i, ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui ki he me’a ko e ni pea ko u ‘oatu ‘a e talanoa mo e tokotaha ko eni mei Solomoné. Ne talamai kia au. ‘Osi hanga ‘e he Pule’anga Solomoné ‘o ‘ilo’i. Faifaiange pea ‘ilo ‘e he takí ‘a e natula mo e fo’i *network* hono fufū e silini ‘i he *consultant*, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku sai pē ia kapau ‘oku fakapotopoto. Fakapotopoto pē ‘oku ‘ikai ko e palopalema ia.

Sea, ‘atu pe ‘e au e me’a ko eni ... pea kuo lava atu ‘eku fakahoha’á ‘a’aku. Ko e fonua ko eni ‘oku taau ke tau hanga ’o faitotonu, pea tau fakapotopoto’i ‘etau ki’i sēniti ‘oku ma’ú.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, ‘oku ke pehē ‘oku ‘ikai te ke falala ki hono tuku ‘e he ‘Eiki Palēmia

Mo’ale Finau : ‘Ikai, falala pē au, ka ko ‘eku malangá ‘oku pehē ni. Tau fakapotopoto. Tau hanga ‘o fakapotopoto’i e me’a ko eni, ke ‘oua e hoko e me’a ko eni, ko ha toitoi’anga ia ‘o ha ni’ihi ‘oku nau fu’u olo poto ‘aupito mo taukei ‘i he me’a ko eni, pea tafe ai ‘etau silini lahi, pea nau ō kinautolu ‘o kata mai pē he *workshop*. Te u talaatu e me’a ko eni. ‘I Ha’apai ko ‘eku hū atu kitu’a oku fai mai e *workshop*, ‘aho hoko *workshop*. ‘aho pē ko ē *workshop, workshop, hangē* mai ko eni ha fu’u tu’oni matangi. Kae ‘osi angē ‘oku ‘ikai ha me’a ‘e hoko.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘E.. ka u ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni eni, ‘Eiki Fakafofonga

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Na’e ‘i ai e *workshop* na’e ‘ai ke .

<006>

Taimi: 2150-2155

‘Eiki Minisitā Pa’anga : .. ‘i he fakamatala’i e Patiseti. Pea na’e ha’u ai ‘a e kau fu’u kau *consultant* ‘e toko 5 mahalo pē ko e toko 6 pea ko e me’a ia ‘oku tau maama ai he’etau hanga ko ia ‘o alea’i ‘a e Patiseti, ko e fo’i *consultant* ko ia, Lahi ko ia ‘a e *consultant* .

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Mo’ale Finau: Mole ke mama’o ke u hanga ‘o ta’ofi ‘a e me’a ko eni 'Eiki Sea. Ka ko u talaatu pē au ‘eku ongo Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni mai.

‘Eiki Palēmia : Ko e *consultant* ko ia na’e vahe’i ki he *MEIDECC* mo hono ngaahi va’a fe’unga mo e 11 miliona *consultant alone*, 11 miliona. Ko e Potungāue Pa’anga 7 miliona ki he kau *consultant*. Mahalo ko e me’a ia ‘oku ke tokanga ki ai. 7 miliona ‘a e Potungāue Pa’anga ki he totongi ‘a e kau *consultant* 16/17. Pea ko ‘ene fakataha’i ko ia mo e *MEIDECC* ‘alu ia ‘o 11 miliona. Mahalo ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ho’o hoha’a pē ko e fu’u kau *consultant* fua eni mei fe? Pē ‘oku tu’u honau hingoa he ‘oku ‘ikai ke ‘asi heni ha ngaahi hingoa ia ‘e ni’ihi, ko hai koā ‘oku ‘ave ki ai.

Mō’ale Finau : Sea ‘oatu ‘a e ki’i fakatātā.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 12.

Mō’ale Finau : Ko e fōsoa ko ia ‘o Ha’apai fo’i *consultant* eni ‘oku ou ‘ilo’i tu’o 5, te’eki ai ke lī ha fo’i maka ‘e taha ki he fōsoa. Ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku ou hu’uhu’u ai, mo ‘eku ‘oatu ‘a e vahevahe ko eni Hou’eiki ke ‘oua te mou tuputāmaki.

Taukave ‘i ai totongi mataotao ka ko e fakapa’anga ia mei muli

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea kātaki mu’a ka u ki’i tokoni atu. Ko e peesi ko eni ‘oku ‘uhinga ki he *consultant* ko eni pea ‘oku fakamatala pē ki ai ko e 1. 324 miliona. Pea ko e *source of fund* ko e ‘oku ‘asi mai pē ia ai, ko e me’a ia mei he *donor*. Ko e taha eni ia he founa fakapoto pē ‘a māmani ‘e ‘ikai ke ‘omai ha silini ia kia koe. Ko e ‘omai ‘enau tama *consultant* ko hono ‘uhinga ke ha ke foki ‘a e sēniti kia nautolu. Manatu’i ko e me’a fakamāmani lahi eni ia ‘e ‘ikai ke tau lava kitautolu ia ‘o va’inga mo e me’a ko ia. Kole atu tau nofo mai ki he’etau Patiseti. Ko e Patiseti ‘oku talamai ko e fehu’i ‘oku ‘i ai ‘a e *consultant* ko e tali ki ai ‘io. ‘Oku ‘i ai ‘a e *consultant fee* heni ‘oku ‘asi he Patiseti ko eni. Ko e ha’u ‘a e silini mei fē? Mei he *donor*. ‘Oku ou tui pē ‘oku ha’u mei he fonua ko ia ‘a e *consultant* ko ia. Kole atu ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku fakakaukau’i ‘e he Pule’anga ke fufuu’i ha me’a. Ko e me’a pē ia he ko e *normal* ia ‘a e *development budget* ke ‘omai ‘enau kau *consultant*. Fai pē ‘a e tokoni atu ka tau foki mu’a ki he ‘etau Patiseti ka tau hoko atu.

Tokanga ‘oku lahi ange pa’anga totongi mataotao he pa’anga langa fōsoa Ha’apai

Mō’ale Finau : Sea ko e me’a ko ia na’e fai ‘i Solomone na’a nau hanga ‘o ta’ofi ‘a e *network* ko ia. ‘E Sea ko e fu’u *network* fakamāmani lahi eni ha’u mei he *UN* ‘o fai hifo ki lalo. Hono fokotu’u ko ia ‘o e *consultant* toi pē meia nautolu ‘o a’u mai ki Tonga ni. Pea ‘oku kau ai mo e ni’ihi ia ‘i Tonga ni Sea. Ko e vahe ko ia ‘a e masi’i na’e ‘alu ange ‘o *consultant* he fōsoa, mahalo na’e 2 mano he’ene ‘alu ange mahalo fo’i ‘aho ‘e 3 pē 4, ‘i he fo’i ‘alu ange pē ‘o takatakamilo pe pea foki. To e ki’i ‘asi ange to e takatakamilo pea foki. Ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku mau langa ai ‘e mautolu ‘a e fōsoa he ‘oku mau o mautolu ‘o tanu he ‘oku lahi ange ‘a e silini ‘a e *consultant* he silini ko ia ‘oku mau langa’aki ‘a e fōsoa ko eni. Hou’eiki tau tali pē mu’a e fakakaukau ‘oku ‘atu, ‘oku lava ‘e Solomone ‘o *divert* ‘a e *consultant fee*, pea *cut* ‘a e *network* mei muli. Ha’u nautolu ‘o toi... fakahahekeke’i kau tama ko ia heni, vahe mo kinautolu he *consultant* ‘Eiki Sea. ‘Oku totongi pea ‘oku ‘i ai ‘etau totonu ke tau talaange kia nautolu ‘etau fiema’u, ‘oua ‘e ‘ai ‘a e fa’ahinga silini ko ia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ka u ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā.

Tali Pule’anga taimi ‘oku tau kole tokoni ai ‘ikai ha’atau mafai ke faitu’utu’uni

‘Eiki Minisitā MEIDECC : Ko e fo’i Vouti ko ia na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Minisitā Leipa ‘oku mo’oni pe ia pea ‘oku pehē kātoa pē ‘a e ‘u vouti ko eni ‘oku ‘asi ai ‘a e ‘u *consultant* lalahi ko eni., pea ‘oku ‘asi pē ia ai ko e *consultant* mei he *donor*. Ko e taimi ko ia ‘oku tau kolekole ai ki he ‘u fonua, ‘oku ‘ikai ke tau ma’u ‘e tautolu ha mafai ke tau fai tu’utu’uni ai Sea ki he kau

consultant. Ko e mōmēniti ko ia ‘etau ‘ikai atu, ‘e tō’o ‘a e *consultant* ia tō’o mo e ki’i fo’i kolomu ‘i ‘olunga ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e koloa mo e me’a. Mahino ‘aupito pē ‘a e fakakaukau kapau na’a ko ha sēniti ia’atautolu. Pea ko e taimi ‘e ni’ihi ko e *expertise* pē ko e ngaahi taukei ‘oku ma’u ‘e he kakai mei muli, ‘oku ‘aonga ‘aupito pē ia ki he ... Mahalo ko e me’a pē ia ke to e fai pē ha alea mo e ngaahi fonua ko ena ‘oku nau ōmai ke ki’i fakalahilahi ‘a e sēniti ko ia ki he ‘enua tokoni. Ka ko e tu’unga he taimi ni te mou fakatokanga’i ‘e moutolu ‘oku meimei pehē kātoa ‘a e ‘u vouti ia ko eni, Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ‘aupito. Faka’osi’osi mai.

Kole ke ngaue’aki e konisenisi & ‘atamai lelei he fakakaukau e totongi mataotao

Mō’ale Fīnau : Sea mālō pea ‘oku ou fakamālō pē au ki he ongo Minisitā. Hou’eiki na’e lava ‘e he Pule’anga Solomone ‘o *divert* ‘a e *network* ko eni. ‘Oku ngāue’aki ‘e he ngaahi fo’i *network* ko eni ‘a e fanga ki’i fonua langalanga hake ke nau toi mai ai.

<008>

Taimi: 2155-2200

Mo’ale Fīnau: ... ‘Oku ai hotau konisēnisi mo ‘etau ‘atamai lelei ke tau fokotu’u atu kia kinautolu. Ko e ‘uhinga ko ē na’e taha e ‘uhinga na’e tuai ai e langa ‘i Ha’apai ko e ōmai nautolu talamai na’e fokotu’u ange e fo’i me’a ia ke tau muimui ai. Ko e me’a ia na’a nau talamai. Fokotu’u atu nautolu ia ‘a e kelekele. Ko tautolu na’a tau fokotu’u. ‘Oku ‘ikai ko nautolu.

Taukave ‘oku pule’i mei muli e pa’anga totongi kau mataotao

’Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kae ki’i tokoni atu mu’a, Hou’eiki ‘oku ou tui au ko e fo’i pōini ko ē ‘oku ‘omai tau tali mu’a ia ‘e tautolu ke tau fakakaukau ke feinga’i ke ta’ofi e *consultant* ‘o *under* ‘i he *aid*. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ko ha me’a ia te tau lava, tuku pē ke *take on board* e me’a ko ēke fai hano fakakaukau’i. Ko e *issue* ko ē na’e fai mai ki ai ‘a e hoha’a pea tau foki mu’a ki he’etau patiseti. ‘A ia ko e fehu’ia e tokotaha *consultancy* ko eni. Mahalo ko e ‘ofa pē na’a ma’u ha tama Tonga pē mo ha finemotu’a Tonga. Ka ko e *source of fund* ‘oku ha’u ia mei muli.

Lord Nuku: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Hala pehē ko e pa’anga mei muli totongi’aki kau mataotao muli

Lord Nuku: Fakatonutonu atu pe Sea. Ko e 266 ‘oku ‘i ai e pa’anga fakaikiiki ai, ko e pa’anga ia ‘a e Pule’anga. Pule’anga Tonga. ‘Oku totongi atu ‘oku ‘i ai ‘a e *technical assistant provisional fee* ai ko e ua kilu. ‘A ē ko ē na’a ku ‘ohake ‘anenai. Ko e pa’anga ko ē ki he fakalalaka ko ē ki he sipoti ‘i he *item* 14 ‘a ē na’a ku fakahoko atu, ko e pa’anga pē ‘e nima mano ono afe ‘oku ‘ave ki he *develop* ‘a eni ko ē ‘o e sipoti ‘i he polokalama ua. ‘Oku tohi ko ē fakaikiiki ko e pa’anga ia ‘a e Pule’anga Tonga. ‘A ia ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e pa’anga muli kotoa ‘a e pa’anga ko eni ki he *consultant*. ‘Oku ‘i ai pē ‘etau pa’anga Tonga ‘oku totongi atu heni kae ‘oua

talamai 'e he Pule'anga ko e pa'anga muli 'oku nau ōmai 'o pule'i. 'Oku hala ia he 'oku 'ikai ke tohi ia heni. 'Oku tohi mai ia heni ko e pa'anga ia 'a e Pule'anga Tonga, 'a e konga ko e ē. 'Oku 'i ai pē konga ko e tokoni ia 'a e Pule'anga muli ka 'oku hala 'a e pehē ko e pa'anga mei muli kātoa.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e tokanga, mālō.

Mo'ale Finau: Sea ko u fakamālō atu he faingamālie, Sea kuo lava 'eku fatongia, fakamālō atu ki he Hou'eiki Minisitā ho'omou tokoni ko ia ko e fakakaukau ia ko u 'oatu, ke tau tofa hotau hala he kaha'u. 'Oku lahi 'aupito e ngaahi silini ia 'oku taau ia ke tafe ki he...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ...

Mo'ale Finau: Kakai ka 'oku loka ia 'i loto he ngaahi network kehe ko eni mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Minisitā, fai mo tali e kole 'a 12, ko e me'a 'oku, 'ene 5 kae fiamālie. Mālō me'a mai ...

'Ikai ha pa'anga ke teuteu'i 'aki kau sipoti ki he *Pacific Games* he ta'u fo'ou

Siaosi Sovaleni: Ki'i fehu'i faka'osi pē ki he 'Eiki Palēmia na'a ne me'a mai foki 'oku 'i ai 'a e sino fo'ou mo e me'a ka 'oku tatau ai pē 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke 'i ai ha sēniti ia hē ke teuteu'i 'aki mo tokanga'i 'aki 'etau kau sipoti. Na'a pea mo e polokalama ko ena 'oku ke me'a ki ai 'a e peesi 266, ko e *Technical Assistant* pē ua kilu fitu mano mo e 56 ko eni, 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia ke teuteu'i 'aki 'etau timi 'e 26 pē fiha 'e 'alu ki Ha'amoā. Ko e toki 'osi ē 'etau *raise fund* ki hno *develop* 'etau kau sipoti 'aki 'a e *levy*, ko e fo'i 1.1 miliona pē 'oku 'asi mai 'i he patiseti. Ko e me'a ko ē na'a ke me'a ki ai 'Eiki Palēmia ko e vahe pē. *TA* pē 'oku 'asi ai. 'A ia 'e 'ikai ke tau tokoni'i ia 'e tautolu 'a e teuteu 'etau fānau ki he *Pacific Games*? Ko e fehu'i pē ia pea kapau 'oku lava e Minisitā pea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu pē mu'a. Ko e 'uhinga pē 'eku toutou tu'u hake ki 'olunga he na'a mau ki'i feinga atu 'i Fisi 'o tokoni ki he me'a ko eni 'a e sipoti pea na'e 'i ai 'a e fakakaukau ke 'ai ha *structure* fo'ou ka ko e taha foki 'o e ngaahi polokalama ko ē 'oku tau feinga ki ai he 'aho ni ko e ha'u 'a e ngaahi sipoti 'o kole sēniti pea 'oatu. Pea ko u tui ko e fo'i fakakaukau ko ē 'oku 'omai pē 'oku 'i he patiseti ko eni pē ko e patiseti 'a e *finance*, ko e fo'i sēniti ko ē na'e tākaki ke *develop* 'aki 'a e sipoti ke fakapapau'i 'oku *draw down* mei ai. 'A ia ko u pehē pē ko e me'a 'oku fakafiefia 'oku 'i he Minisitā Pa'anga pea kapau 'oku 'ikai ke 'i he vouti ko 'eni he Mate Ma'a Tonga ko e teu tau ko eni he uike ni ke 'ave 'e he Minisitā Pa'anga. 'A ia ka ko e poini 'oku 'oatu... ko e sēniti na'e tala ke tanaki ... 'oua to e 'ave ki ha feitu'u pea 'ofa mai 'o si'i tokoni ... teuteu'i e tamaiki. Pea 'oku ou tui ...

Kole ke fakaivia ngaahi timi sipoti ki he ngaahi sipoti lalahi he kaha'u

Siaosi Sovaleni: Mahino, mahino 'aupito pē ia 'Eiki Minisitā ka ko e hanga ko ē 'o talamai pē ko e fiha te ke ala fakamole 'i he teuteu'i ho fānau sipoti? Kapau ko e 1.3 pē, teuteu'i Mate Ma'a Tonga, 'amanaki mai e *World Cup* 'a e *Union* 'oku 'i ai 'etau *commitment* ki ai 'oku mea'i pē he 'Eiki Palēmia ... Ka na'e teuteu'i e ki'i fo'i lao ko eni ke tokonia nautolu he taimi ko ē na'e ta'ofi ai 'a e *Pacific Game*. 'A ia ko e 'uhinga 'o kapau pē 'e me'a mai e Minisitā Pa'anga mo e Palēmia ...

<009>

Taimi: 2200–2205

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i pa'anga pē eni ia 'e to'o mai mei he 8 milioná ki hono teuteu'i'akí. Pea kapau ko e me'á pē ā ia 'oku, ka ko 'eku kole atú ia, ko e taimi, ko e ta'u ni 'oku fiema'u ai ke fakaivia ia 'a e ngaahi sipoti ke lava ai 'o fakafofonga'i lelei e fonuá 'i he *Pacific Games* kae 'uma'ā 'a e *World Cup*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu pē ki he Fika 3.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ne 'osi mea'i pē. Ko e fakafuofuakava ē kuo, 'oku 'i ai e peseti 'e 5 he Patiseti 'oku faingofua 'oku lava ke tau hanga, hanga 'e he Kapineti 'o toki *provide* pē 'o toki fai'aki 'a e ngāue. 'O kapau 'oku, 'Esitimeti ko ē na'e 'osi fai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 11.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, ne tokanga'i e Sipoti mo e ngaahi me'a ko iá. 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia ko u kole atu, mou laumālie lelei. 'Oku fakaloloma ia ki he kakai e fonua ni kakai pisinisi mo e ngaahi pangikē hono tñaki e leví kae 'ikai ke 'omai ke fakaivia'aki e sipoti. 'Oku ou 'ilo'i eni 'o a'u ki māmani. Ko e teu e *South Pacific Game* 'oku fai ia 'i Siulai, 'Aokosi. Kuo pau ke fai e teuteu he 'aho ni. Ko e ki'i sēniti pa'anga 'e 1 miliona ko ē 'oku vahe'i ko ē, fe'unga pē ia pea mo e Liiki mo e 'Iunioni ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu mai 'Eiki Minisitā.

Mafai Minisita Pa'anga ke fakalahi mai ivi ngāue Pule'anga ke tokonia sipoti

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakatonutonu pē Sea 'oku hangē 'oku tataki 'e he feme'a'akí ko e silini ko eni 'oku 'asi ko ē he Patiseti ko eni, ko e silini pē ia 'e fai'aki e ngāue. 'UHINGA foki ko u lave atu foki 'o pehē na'e fai e tñaki 'oku a'u 'o 8 miliona, 9 miliona. Hangē ko e me'a ko ē 'a e

‘Eiki Palēmia, ‘oku lolotonga fai ‘a e fakamā’opo’opo ‘i he vaha’a ‘o e Kōmiti Sipoti Fakafonua ‘a ia ko e *TASA* pea mo e ngaahi *federation*, ngaahi Kōmiti Sipoti pea mo e Potungāue Sipoti. ‘A ia ko e Patiseti ko eni ‘oku ‘i hení, ‘oku ‘osi fe’unga pē ia ke kamata’aki ‘a e fakamā’opo’opo ko eni ‘oku lolotonga fakahokó he ‘oku ‘osi mahino ‘oku ai e movetevete ‘oku hoko. ‘I he taimi ko ē ‘e maau ai mo mā’opo’opó ‘a e fokotu’utu’ú pea ‘i ai leva ha ngaahi fiema’u ke fakaivia mai koe’uhiā ko e teu’i ko eni ‘o e sipoti ko eni he ta’u kaha’ú. ‘Oku ‘i he mafai pē ia ‘o e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke to e fakalahi mai ‘a e ivi ngāue pea mei he silini ko eni ko ē na’e pehē na’e tānaki ‘oku tu’u fakatafa’aki pē ia ‘i he Fale Pa’anga ‘a ē na’e pehē ‘oku ‘i he *general fund* ka ‘oku ‘osi nouti pē ia ‘oku *subject* e silini ko eni neongo ‘oku ‘i he *general fund*, ‘oku *subject* ki he *development* ‘o e Sipoti. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke pehē ia ke ‘uhingá ke ha’u kātoa e 9 ia ‘o fai mo tau veteki he ta’u ni, ‘ikai. Te tau *allocate* pē fakafe’unga mo e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai he taimi ní. Ko e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai he taimi ní ‘oku tau lolotonga movetevete. ‘Oku fiema’u ke fakamā’opo’opo e ‘ū *federation* ke tau maau na’a ‘atu e silini ‘o ‘osi ia he me’a noa’ia ‘oku ‘ikai ke mateuteu e kau sipoti. Pea ko ‘ene maau ko ē fokotu’utu’u ko iá pea ‘e malava leva ia ke tau faka’aonga’i e mafai e Minisitā Pa’angá ke ne to e ‘omai mei he 9 miliona pē ko e hā pē lahi e silini kuo ‘osi tānaki mei he leví, ke fakahoko’aki e fatongia ke teuteu e kau sipoti ki he ta’u kaha’ú.

Tevita Lavemaau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai.

Kole ke to’o ha silini ke fakafaingamalie ngāue e Pule’anga ki he teke sipoti

Tevita Lavemaau: Fakamālō ‘aupito heni ki he Tokoni Palēmia ‘i he me’a mai ko ení. Mou me’a hake pē ki ai Hou’eiki. ‘Oku fai e moveuveu ‘i he Kautaha Sipoti. ‘Ikai ke u lave’i ia ‘e au. Pea ‘oku ‘ikai ko e fokotu’u ‘a’aku ia ko ení ‘Eiki Sea ke ‘ave ki ha sipoti. ‘Ave pē eni ia e fokotu’u he vouti ko ē ‘a e Minisitā ki he Sipoti pea tokanga’i ‘e he Pule’angá. Ko e Fale Alea ko ‘etau fakafaingamālie’i eni ‘a e fatongia e Pule’angá ke fai ma’a e hako tupu e fonua mo hono teke sipoti he fonua ko eni. Ko e vahevahé ia. Toki me’a ia ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo e Kapineti hono vahevahé. Ko e Fale eni ‘oku nau vahevahe e *resources*. Ko e kole atú ia. Pē ‘oku 3.5 pē ko e 5 pē ko e 4 miliona. Mou fokotu’u mai ha fika ko ē ‘oku mou, ko e fokotu’u ‘o tuku ki ai, pea hoko atu ho’omou ngāue. ‘Ikai ke mou to e hanga ‘emoutolu ‘o hoha’asi e Minisitā Pa’anga. Ko ‘etau ‘i hení ke tau fai tu’utu’uni ki he pa’anga. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ka u ki’i tokoni atu pē mo fokotu’u atu ai pē. ‘E Sea ko e *issue* ‘uluakí, ko e silini ‘oku tānaki mei he kakaí ko e taumu’a ke *develop* ‘a e sipoti. ‘A ia ko e fo’i poini ia ‘oku mahu’inga ‘aupitó. ‘Oku ‘i fē silini ko iá, ‘oku *earmark* pē ia ‘i he *Finance*. Hokó, ka ‘i ai ha fiema’u ha sipoti he ‘aho ni ke *develop*, ‘oku ‘osi ‘ai ‘a e fo’i Patiseti ....

<001>

Taimi: 2205-2210

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ... hono *itemize* ‘oku a’u ‘o 9 miliona. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fiema’u tokoni ‘oku ‘i ai e feitu’u ke nau ō ki ai. ‘Oku māhino pē kiate au ‘e ‘Eua 11 ‘oku fiema’u ke ‘ave ki he Patiseti ko eni na’a faifai pea te tau to e *double entry*. Ko e ‘uhinga ko ē kuo ‘osi ‘i he Patiseti ko ē ‘a e *Minister Finance* pea ‘oku ‘asi pē ai kuo tau ‘osi fakapaasi. Pea ka ‘i ai ha taha ‘e fiema’u tokoni pea kole mu’a ki ai.

Siaosi Sovaleni: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Ko e langa ia ‘o Teufaiva mo e *Side School* kehe ‘aupito pē ia. Pea kapau ko e, na’e ‘osi fakama’ala’ala mai pē he ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhinga ia ki he langa ko ē ‘o Tonga *Side School* pea mo e langa ko ē ‘o Teufaiva.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u eni ke tau tali ‘oku ‘i ai ha pou pou. *Oh* me’a mai Tongatapu Hou’eiki Nōpele.

Tokanga fē feitu’u tonu ke kole tokoni mei ai ngaahi kautaha sipoti

Lord Tu’ivakanō: Kole atu pē Sea ke ki’i fakalōlōa ka ko e, ko e ‘ai pē ke māhino koe’uhí ko e me’a ko ē na’e ‘ohake he Minisitā Leipa. He koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke ngata pē foki ‘i he teuteu ko eni ki he, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *qualification* ‘oku lolotonga lele he taimi ni ki he ‘Olimipiki pea mo e, me’a ko eni ‘a e *Pacific*. Ko e ō atu ko ē ki he *MIA* talamai *MIA* ia ō atu ki he *TASA* talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia. Ko fē feitu’u ‘oku ō ki ai? He koe’uhí ko mautolu hangē ko e *taekwondo* ‘oku nau ... he taimi ni ‘i he *qualification*. Pa’anga ko ia ‘e ‘omai leva pea ko fē feitu’u te nau ō ki ai? He ‘oku ‘ikai ke ngata ai pea ‘oku ‘i ai pea mo e ngaahi sipoti kehe ‘oku *affiliate* ko ē he *TASA*. Koe’uhí ke ‘eke pē ki he Palēmia he ‘oku hē holo ‘a e, kapau ‘oku pehē mai he ‘e Tokoni Palēmia ia ‘oku mōvetevete. He ‘oku feinga holo e ngaahi sipoti ke ‘omai ha tokoni ‘oku ‘ikai ke talamai ia. He ko e ō atu ki he feitu’u ko ē ‘oku talamai ‘oku ‘ikai ‘oku ō atu ki he feitu’u ko ē ‘oku talamai ‘ikai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘o tali e fehu’i ‘a e ...

Potungāue MIA ke fai ki ai kole e ngaahi komiti sipoti

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō. Ko e, ko u tokanga au ki he ‘Eiki Fakafofonga Nōpele ko eni mei Tongatapu ‘oku, ko ‘etau ngāue ko eni ki hono fakamā’opo’opo e sipoti ‘oku pau pē ke tau ngāue fakataha. Pē ko e hā e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai he taimi ni ‘oku mo’oni ‘aupito pē ia ‘oku mōvetevete. ‘Oku fiema’u ‘aupito ‘etau fakakaukau taha ke feinga’i ke fakavave’i hono fakamā’opo’opo ‘etau ngaahi Kōmiti Sīpoti ko e teuaki ‘o e sipoti ‘i he ta’u kaha’u. Ko e hangē ko ē ‘oku mahalo pē ‘oku mou mea’i pē ko ‘etau Kōmiti ‘Akapulu Sīpoti ‘Akapulu Liiki ‘oku tokanga’i ia he motu’a ni. Pea ko e fatongia ia kuo pau ke fakahoko hono feinga’i ke

fakamā'opo'opo 'emau ngaahi fakamole mo hono fakatonutonu 'o e ngaahi me'a kehekehe. Ka 'oku 'ikai ke pehē ia ke fai pē 'e ha tokotaha.

Ko e fehu'i ko eni ko ē ko fē e feitu'u 'e fai ki ai e 'alu 'oku totonu pē ke ōmai ki he *MIA*. Ko e *MIA* 'oku 'i ai 'a e silini ko eni ko ē na'e tānaki ko eni ko ē mei he *levi* ka 'oku hangē ko 'eku me'a ko ē 'anenai 'oku lolotonga fai 'a e feinga ke fakamā'opo'opo. 'Oku 'ikai ko e, 'i he fakataki 'i he *administration* 'oku palopalema fakatekinikale 'oku to e palopalema fakapa'anga 'oku to e palopalema fakamōlale mo e ngaahi me'a kehekehe. 'A ia ko 'eku fokotu'u atu Hou'eiki ke 'oua te tau to e mole taimi hono fakalau e ngaahi palopalema ko eni. Mou vakavakai atu pē ki he 'etau ngaahi Kōmiti Sīpoti 'oku nau fiema'u 'etau tataki. Kapau te tau taki, mātuku atu he pooni tau ō 'o taki tāuhi e ngaahi *federation*, volipolo, 'akapulu 'iunioni, tēnisi, netipolo, tā pulu, *boxing* kapau te tau taki taha. Ka tau ka nofo 'o fakamatala 'a e fēhalaaki pea mo e tōnounou 'a e ngaahi Kōmiti Sīpoti 'e fai e sīpoti he ta'u kaha'u 'oku tau kei fakatonutonu fakatekinikale heni. Ko u kole atu ko e palopalema ko eni 'oku fiema'u 'aupito 'a e tokoni 'a e ngaahi sīpoti kiate kitautolu ke tau ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Tokoni Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Ke ō 'o takitaha fēfē na'e 'ikai ke sīpoti ha taha ko e Tokoni Palēmia pē na'e sīpoti.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō. Ko e fokotu'u atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko au ko u poupou au ki he Tokoni Palēmia ko au ko u poupou au ki he Feitu'u na. Kō ia ko u, ko e hā e me'a te ke vahe mai ke u 'alu au ki ai. He ko ē na'a ku 'alu au he ... tali.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fokotu'u atu ko e ni'ihi ko ē 'oku ma'u taimi ke tokoni atu. He ko u fakahoko atu Sea ka he 'ikai ke tau tokoni he taimi ni te tau fononga mai pē mo e palopalema ko eni. Na'e 'osi fononga mai pē eni kimu'a ko e ngaahi palopalema ko eni na'e 'osi fononga mai pē ia mei mu'a. Ko e mōveuveu ko ē 'a e fanga ki'i Kōmiti Sīpoti 'e hoko pē ia neongo te tau tānaki 'a e silini 'o maau pea tau fokotu'utu'u atu mei heni 'o maau ka 'oku mōvetevete e fanga ki'i kōmiti 'e mōvetevete.

Lord Nuku: Sea, te ke tali pē ke u ki'i tokoni atu Tokoni Palēmia?

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e ki'i tokoni atu mahalo ko e maumau e 'ū me'a ko 'etau kau ai. Kapau te tau ki'i mavahe pē tautolu ia kae 'atā e kakai ko u tui 'e sai ange ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fokotu'u ia 'e taha 'e Sea. Kae kehe ko e anga ia ko ē 'a e laumālie 'o e fokotu'u atu Sea ka 'oku 'i ai ha taha 'oku faingamālie ke ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu.

Taimi: 2210-2215

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... tokoni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Sea e me’a. Na’a tau fiefia he Mate Ma’a Tonga ko e kau ai ‘a e Tokoni Palēmia he na’e ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Liiki fakafonua.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e va’inga liiki.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakamā’opo’opo atu mei he ...

‘UHINGA E FOKOTU’U \$1.1 MILIONA KE TOKONIA E SIPOTI

Siaosi Sovaleni: ... Tokoni Palēmia ... ko e taha ‘oku ou pou pou au ki he’etau tokoni atu ko e hā e me’a te tau fakaivia. Ka ko e ‘uhinga pē ia na’e fokotu’u atu ‘anenai ko e ki’i fo’i 1.1 miliona ko eni si’isi’i ‘aupito ia he taimi ‘e vahevahe ‘o kapau ‘e ‘alu e Mate Ma’a Tonga ia mo e ‘Ikale Tahi ia mo e konga lahi ‘etau me’a. Pea ko e ‘uhinga pē ‘a e fokotu’u atu mei he’etau sēniti 8 miliona na’a to e ki’i fakalahi hake ke hangē ko ena ko ho lau ke tau tokonia e ngaahi sipoti. Mālō.

Kole Pule’anga tukuange fokotu’u ki he sipoti ke toki aofangatuku ki ai Minisitā fo’ou MIA

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō. Mālō ‘aupito Tongatapu hangē ko e fokotu’u ko eni ‘anenai ko eni ki hono *enforce* ‘etau *drug issues* tuku mai pē ki he potungāue pea mo e ‘Eiki Minisitā fo’ou ke ne fakatokanga’i ‘a e fu’u fiema’u ke *spent* e silini ko eni fakapotopoto ki hono fakalalakala ‘etau, mo teuteu’i ‘etau fānau ki he sīpoti ko eni ta’u kaha’u pea ko u fokotu’u atu. (Na’e ‘i ai ‘a e pou pou.)

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eua 11.

Tēvita Lavemaau: ‘Oatu pē ki’i fie tokoni atu pē. Ko e ki’i fie tokoni atu pē. Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ki’i fie tokoni atu pē ki he Feitu’u na. Fu’u lahi e me’a ‘oku mou teke ki he Minisitā Pa’anga. Faifai pea si’i faingata’a’ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i hono fakakaukau me’a pea mou tokoni hake ki he Minisitā Pa’anga mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Pou pou.

Sea Kōmiti Kakato:

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fokotu’u mai eni. Ki’i me’a faka’osi mai ‘a e Nōpele Vava’u ka tau toki ...

Fokotu’u ke tali fakalukufua e toenga Vouti he Patiseti

Lord Tu’ilakepa: Ko au ko u fie pou pou atu pē hūfanga he fakatapu ‘Eiki Sea. Kiate au mahalo ko e me’a mahu’inga taha heni mahalo ‘i he taimi ni ko e fokotu’u ko ē na’e ‘omai mei he kōmiti, kōmiti ko eni mei he Kōmiti Pa’anga. Ko au ia ‘Eiki Sea kapau na’e, ‘oku ‘osi lau he Fale pea ‘oku ‘osi mea’i kotoa he Fale ni. Kapau pē ā na’e ‘ave pē ā tuku pē ā ia ke fakakaukau’i he Pule’anga pē te mou ngāue’aki e founa ko eni pē ‘ikai he ‘oku talu e Patiseti ia ‘oku te’eki ke u fanongo ha Patiseti ke to’o ko e tānaki atu pē ki he Pule’anga. Pea kapau ‘e pehē hangē ko ‘eku fakatokanga’i kuo fofonga lelei ‘etau tīpeiti Sea ko u fokotu’u atu au Sea ke tau tali fakalukufua kotoa mu’a Hou’eiki ‘ave mo ‘etau fokotu’u ko eni na’e fai ko ē. Mou me’a ki ai pea kapau ‘oku māhino ‘e lava ‘o ‘ai he ko ena ‘e to e fai pē *revise* pea fakahoko homou fatongia ka tau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu’u ē.

Lord Tu’ilakepa: Ka tau tuku ā Sea he ‘oku ke me’a hifo ko ē he ‘oku ke fanongo Sea ‘oku ‘ikai pē ke u to e lea au ko u fakaongo, ko u tokanga pē au ke ke tokanga ki ho ngāue ka tau hoko atu. Ka ko u fokotu’u atu au Sea ke tau tali kotoa mu’a ka tau ‘unu ‘etau ngāue he koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e *Regulation* ‘i ai mo e ‘ū me’a ke fakapapau’i ka tau tutuku he ‘oku me’a e ongo Nōpele ‘e ua heni ‘apongipongi mahalo pē tolu. Mahalo ko e ni’ihi ko u kau pē au he nofo ‘oku ‘i ai mo e ni’ihi he kau Hou’eiki Minisitā ke nau, te nau me’a atu nautolu koe’uhí ko e fatongia ki Ha’apai. Pea ‘oku lahi e ngaahi ngafa fatongia ko e talu eni ‘etau lele po’uli ‘alu ‘ovataimi kuo fo’i mahalo hotau ngaahi fāmili pea ‘oku loto, taimi ‘e ni’ihi ‘oku nau mahamahalo kovi nau ‘eke mai mou ngāue? Ko u ‘io atu ko mautolu eni mau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Tā ko e me’a ia ‘oku ke toutou me’a hake ai ki ‘olunga.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ko e me’a ia ko u nofo ai heku telefoni ‘o tali fehu’i pea ko u fokotu’u atu Sea tau tali mu’a.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pou pou Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ko ē ‘oku pou pou.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu’u ē kuo fai he fika ‘uluaki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tau tali kotoa.

Sea Kōmiti Kakato: Ke tau tali kotoa ‘a e 18 ko e Vao’akau pea mo e 19 ko e Potungāue Ngāue Lalahi.

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea kole atu pē ko e vouti ko eni ‘a e Fale Alea ke ‘ai makehe pē ia mei he fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga Vava’u.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘osi ‘i he tafa’aki ia ko ē.

Lord Fakafanua: Ko e fakapapau’i pē mālō.

Tali fakalukufua Vouti 19-Vouti 24

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 19 ko e Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, 20 ko e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenātula, 21 ko e Komisoni ‘o e kau Ngāue Fakapule’anga ko e 22 ko e Potungāue Sētisitika, 23 ko e MEIDECC, 24 ko e Potungāue Toutai, 25 ‘a ia kuo ...

Tali mo e Vouti fika 13 – ‘Ofisi ‘Ateni Seniale

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea na’a ke fakalaka he 13 ke fakakau atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 13 ko e hā ia ?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ofisi ‘Ateni Seniale.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole. Sai ko e to e pē eni ‘etau vouti ko eni hotau vouti hono ua e Fale Alea kae tuku pē mu’a ke u faka’osi atu ‘aki e ki’i, ko e me’a ‘i he anga, ‘oku tokolahi hono pule pea ‘i ha tangata fakapotopoto ‘oku ‘i, mou me’a mai ā ki he vouti ...

<002>

Taimi 2215-2220

Sea Kōmiti Kakato: ...Vouti ‘a e Fale Alea, Fouti fika 2.

Vouti fika 2 ‘Ofisi e Fale Alea

Lord Fakafanua: Sea kole pē ke u fakatapu ki he Hou’eiki Kōmiti Kakato, ala nounou pē ki he Vouti ko eni ‘a e Fale Alea.

Ko e ‘esitimetī Pa’anga Hū Atū mo e ma’u’anga pa’anga ko eni ‘a e Fale Alea ki he ta’u ni, ‘oku hā atu ia ‘i he 7 fakakātoa ko e 10 miliona 4 kilu 9 mano 9 afe 7 ngeau (. ‘Okū ou kole pē ke fakatonutonu ‘a e fika ko eni, ‘oku 11 miliona 7 mano 1 afe 7 ngeau, ‘a ia ko e *total funding* ia ‘a e fakakātoa ‘a e ma’u’anga pa’anga. Ko e *sources of fund* mei he Pule’anga Tonga pē ‘a ia ‘e hiki ia mei he 10 miliona, 1 kilu, 7 mano 9 afe 7 ngeau ‘o 10 miliona, 7 kilu, 5 mano, 1 afe, 7 ngeau. Ko e ‘uhinga ‘a e liliu ko eni Sea te u fakamā’ala’ala atu ia ‘i he peesi 78. Ko e *sub program* fika 1, ‘a ia ko e *Item* fika 10 ko ena ‘oku *detail* atu kau ngāue tu’uma’u ko e *Item* fo’ou, ‘oku tānaki atu, ngaahi me’a’ofa kehekehe, *other allowances*, ko e 3 kilu ko eni Sea ‘oku fakahū atu ia ko e tānaki fo’ou ia pea ‘oku ‘uhinga ia ki he ki hono fakaivia’i ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ko eni ‘o e Fale Alea. Ko e vāhenga eni ‘a e ka u ngāue ‘e tānaki atu ki he ‘enau ngāue ki he ‘ū ‘ofisi vāhenga fili, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama fo’ou ‘oku fakahū atu ia ‘i he *Item* fika 15, vāhenga Fili *constituency*, mou me’a hifo pē ko e 4 miliona 8 kilu 9 mano 7 afe ‘oku ‘i loto ‘i he pa’anga ke fakaivia’i ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘aki ha fokotu’u ha ngaahi ‘ofisi ‘ū vāhenga fili kotoa pē ‘e

17, fakanaunau'i, fakatau me'alele ko e pa'anga ke vahe ai 'a e kau sekelitali, ko e kau ai mo e *credit* telefoni mo e me'a kotoa 'oku t'ānaki atu ki ai, 'a ia ko e ngāue lahi eni 'oku lava pea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā Pa'anga pea mo e Potungāue Fale Pa'anga hono tukuange mai 'a e pa'anga ko eni ke fakaivia'i 'aki 'a e ngāue mo tokoni ki he ngāue 'a e Hou'eiki Fakafofonga ko eni 'a e Fale Alea.

Ko e fakatonutonu pē ki he *Item* fika 14 'oku 'asi ai ko e faito'o faka-falemahaki 'i muli. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fika 'e 'asi atu ai, mou fakatokanga'i pē ko e faito'o ko eni 'i muli 'oku tonu ke 1 kilu 8 mano 9 afe 5 ngeau (189,500). 'A ia kapau 'e t'ānaki k'ātoa atu pē 'a e 'u *item* ko ē fika 14 'e ma'u pē 'a e palanisi ko ē 'i 'olunga ko e 2 kilu 6 mano 4 afe, teau (264,100).

Sea ko e konga faka'osi pē ke fakatokanga'i 'e he hou'eiki 'oku loto lelei 'a e Pule'anga ke fakakau mai 'a e 'ū 'ofisi vāhenga fili 'a e *community police*, pē ko e polisi fakakolo, 'a ia 'e fakanaunau mo kinautolu pea 'i ai mo e ngaahi mo e patiseti ke fakaivia'i kinautolu ke nau ngāue fakataha mo e Fakafofonga Fale Alea, kā ko e ...'oku ou tui ko e ngāue eni 'oku poupou ki he Tō Folofola ko eni 'a 'Ene 'Afio ke tau fai ha tokanga makehe ki he Komuniti mo e ni'ihi ko eni 'oku nau tō ki he faito'o konatapu, pea mo e ngaahi faingata'a'ia ko ē 'i he 'etau ngaahi Komuniti ki he malu ko eni 'a e fonua. 'A ia ko e 4 kilu 2 mano 5 afe pē ia 'oku *allocate* ki he 'ū 'ofisi *community police*, 'oku t'ānaki atu ia ki he patiseti ko ē vāhenga fili.

Felotoi Fale Alea mo e Kapineti toloi atu fakalelei ki he ngaahi monu'ia kau Mēmipa

Sea ko e me'a faka'osi pē na'e fai 'a e ngāue tau'atāina ...

<005>

Taimi: 2220-2225

Lord Fakafanua : .... Ke fakalelei'i 'a e ngaahi monu'ia ko eni 'a e Falé, pea 'oku 'i ai e felotoi koe'uhí ko e faingata'a 'oku hanga mai, koe'uhi ko e saikolone *Gita*, pea 'oku 'i ai mo e faka'atu'i, koe'uhí 'oku fiema'ū ke *focus* 'a e ivi pea mo e pa'anga ko eni 'a e Pule'angá, ke tokoni'i e kakai ko ē 'oku faingata'a'ia mei he afā. 'E fakakau 'i he Patiseti ko ē 'a e Fale Alea ni, ke toloi atu 'a e fakalelei vāhenga ko eni ki he *basic*, pehē foki ki he hiki ko ē e *gratuity*. Me'a lahi eni, Sea, koe'uhí 'oku kau lelei ai mo e me'a na'e tuku mai 'e he 'Ene 'Afio, ki he fiema'u ko eni 'a e kakai, hili ko eni e afā. Ko e *community police* ... ki he faito'o konatapu, ke fai ki ai e Hou'eiki Fakafofongá, pehē 'ū *constituency* 'e 17, ke fai ha'anau ngāue ki he tafa'aki ko iá. Sea, kapau 'oku toe 'i ai ha fehu'i 'a e Hou'eiki Fakafofongá, pea 'oku 'atā, pē ke fakama'ala'ala atu, ka ko e ngata'angá ia. Pea 'oku ou fokotu'u atu, Patiseti Vouti Fika 2, mo e ngaahi fakatonutonu ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'i ai ha fehu'i ki he vouti ko eni, 'Eiki Palēmia.

Fakamamafa'i ko e vouti 'a e Fale Alea ke tokoni'i kakai he fonua

'Eiki Palēmia : 'Ikai, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fehu'i 'a e motu'a ni, ka 'oku ou tu'u pē au 'o 'oatu e fakamālō ki he Seá pea mo e Fale ni 'i hono tali, tau felotoi ke fakahoko 'a e ngāue ko ení, ko e tō e fakamamafá, Hou'eiki, 'i he fakaivia 'a e ngaahi koló, 'a ia 'oku 'uhinga pē ia ko e kakai. Ko hono fokotu'u ko ē e 'ofisí, ko 'etau tokoni ia ki he kakai. 'Oatu mo hono 'ofisa ma'olunga, ma'u mata'itohi ke ne fakahoko e ngāue ma'a e kakai, toe fakaivia pea mo e 'oange 'enau ki'i vahe, pea nau fiefie fai 'etau ngāue. Ko ia 'e Sea mo Hou'eiki, 'oku fakamālō atu e motu'a ni, 'o Fakafofonga'i atu e tēpile ko ení, ke tō 'etau fakamamafá ki he kakai 'o e koló. Ki he kakai ko e 'oku 'uhinga ai 'etau 'i hení. Pea 'oku ou kole fakamolemole atu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'amanaki, kuo pau ke tau, 'e hoko pē e me'a ko iá 'i he kaha'ú, ka tau tali ange mu'a 'a e fokotu'utu'u kuo faí. Pea 'oku ou tui ko 'etau faka'apa'apa'i ia 'a e me'a na'e finangalo ki ai 'a 'Ene 'Afió, pea mo e kakai 'oku nau fakaongoongo mai, ko e hā ha'atau fai tu'utu'uni ma'a nautolu.

Fakamālō'ia lava alea'i Patiseti

Ko e vouti ko eni 'a e Fale Aleá, 'oku tō 'a e fakamamafa 'o e fakalelei ko ení, ki he kakai. Ko hono mo'oní 'ona ia. Ko ia 'oku ou fakamālō atu, Hou'eiki 'i he lava 'o fakahoko e ngāue ko ení, 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni. Pea 'oku ou fakamālō ki he Seá. 'Eiki Sea, fakamālō atu e motu'a ni, ki he tokoni mai ki he 'etau feme'a'aki 'o fekau'aki pea mo e 'isiu mahu'inga ko eni. Pea 'oku ou tui kuo lava 'etau fatongiá. Pea 'oku ou fakamālō atu, Hou'eiki. Fakamālō atu. Na'e 'ikai ke u 'amanaki, na'a ku 'amanaki au ki he pō 'apongipongi, te tau toki. Ka ko eni kuo lava hotau fatongia, toe lava mo e ngaahi fatongia kehe 'oku ha'iha'i kitautolu ki ai.

Ko 'Ene 'Afió, 'e hā'ele atu ki Ha'apai, mou mea'i kātoa 'a e me'a ko iá, ko hono 'ahó 'e fai 'i Ha'apai Pea 'ikai ngata aí, ko e ngaahi 'A'ahi Ngoué, ko ena 'e fakahoko he Tokonaki, pea 'oku fiema'u ke 'i ai e Kau Minisitā ai. 'A ia ko hono fakalūkufua 'o 'etau fakahoko fatongia he ta'u ni, fakamolemole atu, si'isi'i e taimí. Mahalo ko e fuofua taimi eni ke lava ai 'e he Fale Aleá 'o fakahoko ha fu'u ngāue lahi 'i ha ki'i taimi nounou pehe pea 'oku fakahisitōlia e me'a ko ení, pea tau lau pē, ko hotau leleita'há pē eni. 'Oku ou tui te tau tui tatau, ko e lelei tahá eni 'oku tau faí, 'i ha ki'i taimi nounou, ke fakahoko e fatongia mahu'inga ko eni. Pea 'oku ou tui 'e fiefia e kakai 'o e fonuá, 'i he 'enau me'a mai mo fanongo mai ki he tu'utu'uni kuo tau fai he pō ni. Ko ia 'a e fakamālō atu 'o Fakafofonga'i 'a e tēpile ko ení, pea mau talamonū atu, Hou'eiki. Mou ma'ū ha mālōlō lelei ...

<006>

Taimi: 2225-2230

'Eiki Palēmia : .. mou folau atu ki motu 'eve'eva, pea mou ma'u ha ki'i mānava pea mou ...

Fakamālō'ia ongoongo ma'a ange Vava'u 'i Ha'apai

Vava'u Lahi ko u fanongo 'oku ki'i 'alu hake 'a Vava'u 'o ki'i laka 'i Ha'apai he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e fakama'a. Ko ia ko e me'a fakafiefia ia mo u 'ilo ko e motu'a ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku me'a 'aku ia ke u to e tokanga ki ai, ko e me'a pē ia 'oku ou tokanga au ki ai. Ka te u to e folau ki Vava'u 'i he uike ni pē. Ke u a'u ange ke u sio ki he tu'unga 'oku a'u ki ai e me'a ko eni..

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Palēmia mo'oni 'a e Feitu'u na, 'e to e ma'a ange kapau 'e to e tanu homau hala 'o hangē ko ia ko Ha'apai. 'E toe ma'a ange kapau 'e tu'u hamau fale lālanga 'Eiki Palēmia .

Lord Tu'iha'angana: Sea, 'e to e ma'a ange kapau 'e to e fakama'a 'a e kau huti.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki 'oku ou fakamālō .. Me'a mai Minisitā.

Fokotu'u pea poupu'u i tali Vouti Fale Alea

'Eiki Minisitā Mo'ui : 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali 'a e Vouti ko ia 'a e Fale Alea. (Na'e poupu'u i ke tali eni)

Pāloti'i 'o tali Fakamatala Patiseti & ngaahi fakatonutonu & 'Esitimetu mei he Vouti 1-Vouti 25 & ngaahi fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, mālō. Tau tali ka tau paloti mu'a Hou'eiki Mēmipa ka tau toki hoko atu ki he 'etau 'asenita. Ko kimoutolu 'oku loto ke tali 'a e Fakamatala Patiseti Polokalama Patiseti mo hono ngaahi Fakatonutonu mei he Vouti 1 ki he Vouti 25 fakahā'aki 'a e hiki hake homou nima ki 'olunga.

Siaosi Sovaleni : Mo e Fakatonutonu Sea ē?

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'osi fakahoko atu.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Losaline Mā'asi , Tevita Lavemaau , Mō'ale Finau , Sāmiu Kuita Vaipulu , 'Akosita Havili Lavulavu , Vātau Mefi Hui , 'Eiki Minisita Polisi, 'Eiki Minisitā Ako , 'Eiki Minisitā *MEIDECC* , 'Eiki Minisitā Mo'ui , 'Eiki Palēmia , 'Eiki Tokoni Palēmia , 'Eiki Minisita Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana , 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakano, 'Eiki Nōpele Fakafanua. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 21.

Fakahā loto ke 'oua tali Patiseti Lord Nuku

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai laumālie lelei ki ai fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku, 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 1 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, 'oku ou fakamālō atu 'a e lava 'a e fu'u ngāue lahi ko eni, pea 'oku lave'i 'e he motu'a ni na'e 'ikai mama'o 'a Sihova hotau ha'oha'onga. Neongo na'e 'i ai 'a e fisi'inaua na'e hake, ka 'oku tau lūsia pē ke tau a'u ki taulanga. Ko u ma'u ha 'ofa lahi atu kiate kimoutolu kau Mēmipa. Mālō 'aupito tau ki'i 'initavolo ai.

(Na'e ki'i mālōlō heni 'a e Fale)

Taimi: 2255 – 2300

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, fakamālō atu he to e faingamālie ke mou to e me'a mai ke faka'osi hotau fatongiá. Kuo lava e, 'a 'etau talanoa ki he Patisetí. Tau hoko mai eni ki he'etau ngaahi Lipooti 4.2, Lipooti Fika 3/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'anga pea mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá. 'A ia te tau hokohoko hifo pē he'etau 'asenitá. 'A ia ko e 2, 3, 4 pea tau toki 'alu hifo leva ki he Fokotu'u Tu'utu'uní. 'A ia ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea, mou me'a hifo pē ki ai Hou'eiki. Pea ko e 4.41 ko e Tu'utu'uni ke fakatonutonu 'i he ngaahi 'inasi e Pule'angá 'i he fetongi pa'anga ki muli. Mou me'a mai ki ai pē ko e, ka tau pāloti pē mo tau hokohoko pē 'oku 'i ai ha taha 'oku to e fie me'a ki ha me'a pea mou me'a mai. Pea ka 'ikai pea tau, mou fokotu'u mai.

Ko e me'a pē taha fekau'aki pea mo e me'a ko ena na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga pea mo e Tuté fekau'aki pea mo e me'a ko ena na'e hoha'a ki ai 'a 'Eua 12, pea kapau 'oku to e 'omi ki heni ke fakahū mai ai leva pē ia heni pē 'e toki, 'a eni na'e tu'utu'uni ki ai fekau'aki pea mo e foi Lao ko iá. Pē 'oku to e 'omai ki heni pē 'oku ngata pē ia 'ia moutolu. Ke ke me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e fo'i *revise* fakamuimui ko ē ke toki fakahū mai ia he hū mai e Fale Alea ko ē. 'Oku te'eki ke *promulgate* 'a e me'a ko iá. Ko e 'ū me'a eni ia ko ē kuo 'osi lava 'o fai hono ngāue mo kāsete'i 'oku fakahū mai ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Ko eni kuo fokotu'u mai ke tau tali kotoa 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni pea mo e ngaahi Lipooti 'a e ngaahi Kōmiti Pa'anga.

Sāmiu Vaipulu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Ki'i kole pē Sea kātaki. 'Oku 'ikai ke u to e ma'u heni 'eku tatau 'a'aku ko eni he ngaahi tu'utu'uní. Ko u kole na'a lava 'o ma'u mai ha ki'i tatau. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko ení 'oku 'i ai e ki'i, fanga ki'i tu'utu'uni Sea 'oku fiema'u ke faka'amu ke fai ha ki'i sio ki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 15. 'E Kalake 'oku 'i ai ha ki'i, kei ma'u ha ki'i pepa hena ke 'oatu ke 'oatu ke fakafolau atu ki he Vava'u 15. 'A ia 15 'oku ke laumālie pē ke ke, fiema'u pē ke ke me'a kotoa mai he ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uní pē 'oku 'i ai ha Fokotu'u Tu'utu'uni hena 'oku ke laumālie lelei koe ki ai.

Sāmiu Vaipulu: Ko u kole pē Sea ke 'omai mu'a e me'á ke ma ki'i sio ki ai. Fuoloa e me'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, ko eni 'oku ngāue ki ai e ...

Lord Tu'iha'angana: Sea fēfē ke, tapu mo e Feitu'u na Sea ke, lolotonga e ngāue ko eni 'a e Kalaké ke mai e ngaahi tatau ko eni fiema'u 'e he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ke ki'i fakamatala'i mai pē Minisitā na'a ko 'ene fakamatala mai pē kuo manatu'i 'e he Hou'eikí pea manatu'i hake me'a ko ia na'e tokanga ki ai pea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Mo taimi tatau pē mo paaki mai e me'á ke. Na 'oku ma'u Minisitā ka tau ki'i to'oto'o konga lalahi mai pē, tau pehē hangē ko e leví. Ko e 'uluakí ko e ..

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e 'uluakí ko e fokotu'u ko eni Kōmiti Pa'anga 'a ia 'oku tau 'osi ngāue tautolu ia ki ai.

Lord Tu'iha'angana: 'Io ko e me'a Kōmiti Pa'anga ia ..

Sea Kōmiti Kakato: 4.3.

Lord Tu'iha'angana: Ko e Lipooti ia 'a e Kōmiti Pa'anga ko 'eku pehē 'e au ki he Sea pē ko e hā. To e 'i ai ha'ane me'a pē ko e fokotu'u ia. Ka ko u 'uhingá au ki he *Regulation*.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e ...

Lord Tu'iha'angana: Na 'oku me'a kapau te tau fokotu'u atu 'e au e me'a, lipooti ia 'a e Kōmiti Pa'anga ka tau hoko atu tautolu.

Ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uni fika 2, 4, 5, 9, 11/2018

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. 'A ia ko e Fokotu'u Tu'utu'uni, Fakatonutonu ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga ki Muli 2016 Fika 2/2018. Fokotu'u Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisiá, 2016 Fika 4/2018. Fokotu'u Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute 'o e Kasitomú 2016, Fika 5/2018...

<001>

Taimi: 2300-2305

Sea Kōmiti Kakato: ... Fokotu'u Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute, Kasitomu 2017 Fika 9/2018, Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Tukupau 'Ekisia 2017 Fika 11/2019. Ko 'ene ...

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakama'a'ala fiema'u ke tanaki 12 miliona he ngaahi tukuhau

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu'u na 'e 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e ngaahi *rate* eni 'o e ngaahi konga ko ē 'oku fētukuaki ko hono 'uhinga ko e tānaki ko ē 'o e tukuhau. 'A ia ko e vaha'a taimi ko eni ko e taimi eni na'e kei to'o fohe ai 'a e 'Eiki Fakafofonga ko eni mei 'Eua. Pea ko e founa ena 'oku tānaki ai 'etau tukuhau. Ko u 'ilo pē 'oku 'i ai 'a e ni'ihi Sea 'oku nau tokanga ki ha fanga ki'i koloa ke fakatau'atāina'i mei he tukuhau ka 'oku ou fie taki pē homou tokanga. Ko u tui pē 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau kole mai e 'asikilimi ko e pata ke to'o ia kae toki 'osi 'eku fetu'utaki Sea mo e kau ngāue pea nau kole mai ko hono 'uhinga ko e tānaki pa'anga ko ē 'oku lolotonga lele he taimi ni. Kapau pē pē ā te tau fakanounou Hou'eiki kapau pē ā 'e to'o e pata kae tuku e 'aisikilimi ko hono 'uhinga ko e fale'i ia mei he 'Eiki Minisitā Mo'ui ka mou tokoni mai kae lava pea 'e lava 'o tānaki 'etau sēniti. 'Oku mou mea'i pē 'oku feinga'i e 12 miliona mei he fo'i vaha'a taimi ko eni ke a'u ko ē ki he faka'osinga e māhina ni. Pea ko e kole ia ko hono 'uhinga ko e ngaahi Patiseti kuo 'osi fakapaasi na'a lava ke faitu'utu'uni pē ka tau nounou Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Ko e anga ia e ki'i puipuitu'a nounou pē kotoa e ngaahi fokotu'u ko ena Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e 'Eua 11.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea. Ka u ki'i tokoni atu pē 'i he 4.4.1.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu'u ke tali Tu'utu'uni he Lao Fakatonutonu ki he Fakafetongi Pa'anga

Tēvita Lavemaau: Ko u tui 'oku kei mea'i lelei pe 'e he Hou'eiki Sea ko e Lao Fakatonutonu eni ki he *Exchange Rate* ko e liliu pē ko ē hono taumu'a ke 'ai ke fakalea ia ko ē ki he *sport development*. Ko e *rate* mo e me'a kātoa ko ia ia na'e 'ikai ke to e 'i ai ha tu'utu'uni ia ki ai pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'Eiki Sea 'a e ongo Tu'utu'uni ko ia. (na'e 'i ai 'a e pou pou)

Kole ke to'o tukuhau'i peseta 15 e moa he'ene a'u ki he 'aho 30 Sune 2018

Ko e 4.4.2, 4.3.4 'Eiki Sea ko e ngaahi Tu'utu'uni eni na'e 'osi kāsete'i pē ia felāve'i pē pea mo e tau'i ko ē mo'ui lelei *NCD* ko u tui 'oku mea'i pē he 'e Hou'eiki. Na'e hiki ai e sipi ko e kau mo e moa kakano'i moa na'e toki hiki he ta'u kuo'osi ko e fanga ki'i inu mēlie mo e fanga ki'i koloa iiki pehē pē 'Eiki Sea. 'A ia ko e kole pē ko ē 'oku kei laumālie lelei 'oku 'osi kāsete'i.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tēvita Lavemaau: Hangē pē ko ia na'e 'asi he kole ko ē na'e fai he motu'a ni ke ngata ko ē he 'aho 30 ko ē Sune 'o e ta'u ni pea tau fakatau'atāina'i mu'a 'a e kakano'i moa pea mei he tukuhau ko ē pēseti 'e 15 ke tokoni ki he kakai 'o e fonua. Pea na'e 'i ai 'a e tokanga 'i he ta'u kuo 'osi tautefito mei he tēpile ko eni 'o e Hou'eiki ki he fa'ahinga me'akai fakanānivi ko eni 'aisikilimi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Kole ke to'o tukuhau he 'aisikilimi, pata mo e masalini

Tēvita Lavemaau: 'Oku kole atu ke to e faka'atā pea mo e 'aisikilimi pea mei he tukuhau ko eni. Pea kau ai mo e pata mo e *magarine* ko e fānau e 'aho ni kapau he 'ikai ke 'i ai ha me'a pata ia te nau, ko ia ko u kole atu ke to'o mo ia pea tali mo e, tali e ngaahi fokotu'u ko eni Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā .

Kole Pule'anga tuku pe 'aisikilimi ke tukuhau'i

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Fakamolemole pē 'oku ou falala pē 'Eiki Sea 'e lave'i pē he motu'a ni pea 'e mea'i he Hou'eiki 'a e feinga ko ē 'oku fai atu ni. Ko hono 'uhinga ko e tānaki pa'anga ma'a e ngaahi Patiseti mo e 'Esitimeti kuo 'osi fakapaasi. Pea ko e kole pē ia na'a lava 'o tokoni mai 'a 'Eua 11 ke tuku pē mu'a 'a e 'aisikilimi. Ko hono 'uhinga Sea kae to'o e pata ko e 'uhinga kuo 'osi to'o e moa ia.

Sea Kōmiti Kakato: To'o e moa?

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: 'Osi to'o ia Sea ko hono 'uhinga ko ē kuo 'osi 'ave 'a e Tu'utu'uni ia ko iá 'oku lolotonga 'i he 'Ofisi 'a e 'Ateni Seniale.

Sea Kōmiti Kakato: 4.1 4.4.1 ko e moa ia pē ko e fētongi pa'anga ia ?

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Fētongi pa'anga ia Sea pea ko e toenga ko ē 'o e 4.4.2 ki lalo ko ia ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi *rate* pea 'oku talanoa fakalukufua pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Kae kole pē ke angalelei e Hou'eiki ke tukuange mu'a ke tānaki mai hatau sēniti ko hono 'uhinga na'e fai eni ia ...

<002>

Taimi: 2305-2310

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: ... ‘o fakatatau pē ki he Fale’i pea mei he fale’i ‘a e Potungāue Mo’ui ka na’e fakahoko pē eni ia ‘i he taimi ‘o e ‘Eiki Minisitā mālōlō, ka ko e ‘Eiki Fakafofonga ko ē ‘o ‘Eua Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Kole Pule’anga to’o pe tukuhau he pata

‘Eiki Minisitā Polisi: Kae tuku pe ‘a e ‘aisikilimi kae tuku atu pe ‘a e pata, ko e ‘uhinga ko e fānau. Ko e anga ia e fokotu’utu’u Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e kole eni mei he ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga. Tau to’o mu’a ‘a e tute ki he moa mo e pata, kae tuku pe ‘a e ‘aisikilimi, koe’uhi ko e ngahi fatongia kuo fakafalala ki ai hono tānaki ha ki’i sēniti ki he’etau ngaahi ngāue fakalalalaka ‘o e fonua.

Tui ka to’o tukuhau ‘aisikilimi ‘e ‘ikai uesia pa’anga hu mai ‘oku tānaki

Tevita Lavemaau: Sea! Tapu pea mo e Sea. Ko u faka’apa’apa pē au ia ki he me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga, Sea. Ko e ‘aisikilimi ia ko e ki’i voliume ‘oku ‘omai ki Tonga ni ia, ko e ki’i me’a valevale. Pea ‘oku kau pe ia ‘i he fanga ki’i *treat* ‘oku fai ‘e he mātu’a ki he ki’i fānau tautefito he ōmai mei ‘uta. Ko e fo’i ōmai ki kolo ni ko e ōmai pe ‘o kai ha fo’i ‘aisikilimi mo e me’a, ‘o tā tu’o taha pē ‘i he uike. Tukukehe ‘a e mātu’a ia ‘i hena ‘oku nau fafanga ‘aisikilimi honau ngaahi hoa ‘i he efiāfi kotoa pē. Kiate ua ia ‘oku fu’u tō ia ki he tu’unga ia ‘oku fu’u totu’a ‘a e ‘ofa ia. Ko ia ko u tuku atu pē. Ko u tui ko e *revenue* ko u fakafuofua ‘e ma’u mei he ‘aisikilimi ‘oku lau kilu pē ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ko ha fu’u uesia lahi ia ‘etau sēniti ‘atautolu ‘oku tānaki mai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai! Ko e fokotu’u ē ‘oku ua. Pea ko u tui ko e fakapotopoto taha pē ke tau pālōti ‘i he ngaahi fokotu’u ko eni fekau’aki pea mo e Tute. ‘A ia ko e me’a ‘oku fiema’u ia ‘e he Minisitā Tanaki Tukuhau, ko e moa mo e pata ‘e to’o hono tukuhau. Ko e ‘aisikilimi ke tu’u pē ia hangē ko ‘ene tu’u he taimi ni. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku fiema’u ke tau pālōti, kapau ‘oku mou laumālie ki ai, pē ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fie me’a mai, pea me’a mai pē ka tau toki paloti.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Sea!

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

Makatu’unga he tānaki tukuhau ke a’u ki he faka’osinga Sune kole ke tukuhau’i pe ‘aisikilimi

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Hou’eiki! Ko u tui pē ki he laumālie kuo tau ‘unu mai ki ai, ke aofangatuku ‘a e ngāue mamafa kuo tau fakahoko. Ko u tui pē ‘e fea’utaki pē ‘a e mahino kuo tau ma’u. Pea ko u falala pē ki he ‘Eiki Fakafofonga, ko eni he ko ia na’a ne mu’aki ‘a e fatongia ni ki he motu’a ni. ‘Oku ‘ikai ke u fu’u tui au te tau a’u kitautolu ki he pālōti. Kuo fai ‘a e fengāue’aki fakataha ‘o tau lava ai ‘o ikuna ai ‘a e pō ni, pea ko u ‘oatu ai ‘a e tautapa ko ia ki he ta’okete Fakafofonga ko eni ke ne fakafaingofua’i mu’a ‘a e tānaki ‘etau silini. Ko e tu’u he taimi ni, ko e ki’i tulutā kotoa pē te tau lava ma’u, ke tau a’u atu ki he tepi ki Sune, ‘oku fiema’u

ia. Ko ia ko u kole atu ke mou angalelei. Ko ia kuo u tukuange atu ‘a e pata pea mo e moa. Tuku ā e ko hono ‘uhinga he ‘oku fale’i pē mei he Minisitā Mo’ui. Ko e anga pē Sea, he ko e fo’i laumalie ko ia, kuo tau a’u mai ai ki he fo’i poini ko eni. Tuku ā ke tau faka’osi ‘aki. Fakamālō atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Nōpele Ha’apai!

Poupou ke tuku pe ‘aisikilimi ia kae to’o tukuhau moa mo e pata

Lord Tu’iha’angana: Fakatapu atu ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e laumālie ia ‘oku tau ngāue‘aki ‘o tau a’u mai ki he ‘aho ni. Hangē ko e tautapa ko ia mei he ‘Eiki Minisitā, Sea. Mālō ena kuo to’o ‘a e moa, ko e ‘uhingá mahino pe ‘a e fale’i ko eni ki he mo’uilelei, ka ‘oku ‘ikai to e afe ‘a e kakai ‘o e fonua ko e kongā lahi taha ‘o e kakai ‘o e fonua, ‘e ‘ikai to e afe mei he moa. ‘Aisikilimi ‘oku sai pē ia, pe ‘e kai ha taha ha fo’i ‘aisikilimi pe tuku.’ Ai pe ā pea mālō kuo to’o atu e moa pea to’o atu mo e pata hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga. Ko e fānau ia he ‘ikai lava ‘o ma’u ‘a e kongā ma ia kapau he ‘ikai ‘a e pata. ‘Ai ā ia kae to’o atu ‘a e ‘aisikilimi ia he ko e fili tau’atāina pē ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Tevita Lavemaau: Mālō Sea, tau fononga atu ai leva Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, fakalata e teuteu ke fakafolau atu ‘a e puha fuakava ki he Fo’i ‘One’one.

Pāloti’i ‘o tali ngaahi tu’utu’uni tukuhau

Mahalo ko e ngaahi me’a pē ko eni ke tau tali ‘a e ngaahi Fokotu’u ko eni kuo ‘omai. 4.2.3, 4. 4 .1, .2, .3, .4,.5. Ko kimoutolu ‘oku loto ke tau tali ia fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. Kātaki ‘o hiki ho nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a:- Siaosi Sovaleni, Losaline Mā’asi, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga ...

<004>

Taimi: 2310 - 2315

Kalake Tēpile: ...’Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā fitu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei ki he fokotu’u ni kātaki ‘o fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou’eiki kuo lava ‘a e ngafa fatongia kuo tu’utu’uni, kā tau liliu ā ‘o **Liliu ‘o Fale Alea.**

(Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki ki he ngāue lahi kuo lava ‘o fakakakato ‘i he Kōmiti Kakato. Faingamālie eni kuo tuku atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Ha’apai 13 ke līpooti mai ki he Fale ‘a e ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakakakato.

Lipooti ki he ngaue kuo fakakakato mei he Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. ‘Eiki Sea mālō mu’a ‘a e kei fakalaumālie laumālie lelei ‘a e Feitu’u na tau to e a’u mai ki he fu’u taimi faingata’a ko eni, tapu pea mo e Feitu’u na tapu pea mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā, fakatapu atu kia kimoutolu Hou’eiki Nōpele, kae pehē foki ka u Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea ko e ngafa na’e tuku mai ki he Kōmiti Kakato pea na’e fai ‘a e ngaahi feme’a’aki mo e tālanga ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa, pea kuo lava.

Fakatonutonu ki he Vouti ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea te u fakahoko atu pē ‘a e ki’i fakatonutonu ki he vouti fika 2 ‘a ia ko e vouti ia ‘a e Fale Alea, ko e fakakātoa ‘o e Polokalama Patiseti ‘a e vouti ‘a e fika 2 ‘a e Fale Alea, ko e pa’anga ‘e 10,499,700 tānaki ki ai ‘a e ngaahi polisi fakakolo ko e 425, 425,000 pea mo e fakaivia ko e 147,000 ‘o fakakātoa ia ‘Eiki Sea ki he pa’anga ‘e 11,071,700 ko e fakakātoa ia ‘a e patiseti kuo tali pea mo hono ngaahi fakatonutonu ‘a e vouti ‘a e Fale Alea.

Fekau’aki pea mo e ngaahi kae pehē foki ‘Eiki Sea ki he Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2018/19.

Ngaahi ‘asenita kehe na’e fakapaasi he Kōmiti Kakato

‘Eiki Sea na’e lava foki ‘a e feme’a’aki pea loto pea laumālie lelei ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ke tali ‘a e ngaahi Fakamatala Patiseti kae ‘uma’ā ‘a e Polokalama Patiseti mei he vouti 1 ki he vouti 25, pea kuo laumālie lelei ki ai mo hono ngaahi fakatonutonu, laumālie ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa Sea, pea mo e ngaahi Fokotu’u Tu’utu’uni, fokotu’u Līpooti fika 3, Kōmiti Tu’uma’u Pa’anga, Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga. Fokotu’u Fale Alea fika 9/2018, Fokotu’u Tu’utu’uni, fokotu’u tu’utu’uni ko e 4.4.1 Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he ‘Inasi Fakapule’anga ‘i he fetongi pa’anga ki Muli 2016 fika 2/2018. Fokotu’u Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2016 fika 4/2018 mo hono ngaahi fakatonutonu. Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu, 2016 fika 5/2018, Fokotu’u Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2017 fika 9 2018, Fokotu’u Tu’utu’uni ki he Tukupau ‘Ekisia 2017 fika 11/2018, pea mo hono ngaahi fakatonutonu.

‘Eiki Sea ‘oku tali lelei eni pea ‘oku mau fokotu’u atu ki he Feitu’u na, mālō ‘Eiki Sea.

<005>

Taimi: 2315-2320

Tokanga pe na'e tali 'asenita ki he Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 9/2018

'Eiki Sea : ... Fakamālō atu, Ha'apai 13, pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō, 'i he fu'u ngāue lahi kuo lava 'o fakakakatō. Kātaki 'oku ou kole pē ke fakama'ala'ala mai, ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 9 e 2018, na'e tali? 'Asenita 4.3.

'Ave Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 9/2018 ki he Pule'anga

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Sea, ko e fokotu'u ko iá na'e 'ave ia ki he Pule'angá, ki he 'Eiki Minisitā, ke ne fakahoko hono kāsete'i, pea toki fakahū mai ki he Fale ni. Mālō.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá, 2018/2019, na'e 'osi lau 'uluaki, pea na'e pāloti, pea lau tu'o 2, kimu'a pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. 'A ia ko hono tali e Lao ko ení mo hono ngaahi fakatonotonu.

Ke fokotu'u he Vouti 'Ofisi 'Atita ke fakatokanga'i he'enua palani ngāue fiema'u fika 2 Tohi Tangi fika 1/2018

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na, pea tapu mo e .. Hangē ko e me'a ko ena na'a ke me'amai'akí. Pea ko e me'a ia 'oku ou fakahoha'a atu, ke fakamanatu atú. 'Uhingá, fekau'aki mo e Tohi Tangi Na'e 'i ai e kongá 2 ko ē 'o e Tohi Tangi, na'a nau fiema'u ko ē ke 'ātita'i e me'a ko ení. Pea ko e, hangē pē na'a ke me'a maí. Na'e fakalaka foki, 'āsingá, na'e pā pē e faná ia Sea Kōmiti Kakato kuo langa e me'á ia, pea paasi ia ai he Vouti 3, 'a e 'Atita Senialé, pea na'e 'i ai e fokotu'u atu 'a e Minisitā Polisi hono to e 'eké, ke toki 'oatu 'a e Laó ki 'olunga na. Ka ko ia e fokotu'u atú, Sea. Ko e *Corporate Plan* ko ē 'a e 'Atita Senialé, *covering letter* pē ko ē 'a e 'Atita Senialé, palakalafi hono 2. 'A ia ko 'eku fakahoha'a atu eni ke u fokotu'u atu ki he Vouti 3, 'a e 'Atita Senialé. 'A ia ko e palakalafi 2 ko ē 'o 'ene *covering letter* 'oku ne fakahū mai'aki 'ene *Corporate Plan*.

“Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Laó, 'oku ou fakaafe'i atu 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá, ki ha'amou tānaki mai ki he Palani fakaangaanga ni. Pea 'i he hili ha'aku sio ki ha'amou ngaahi tānaki mai, 'e malava ke u tānaki ia ki he palani ni”.

'A ia ko e fokotu'ú ia, Sea, ke fakau atu ke fokotu'u 'i he Vouti 3, 'i he fokotu'u atu 'i he Palani Ngāue 'a e 'Atitá, ke fakatokanga'i ange 'a e kakai ko ē na'a tau tangi mai ki he .. Pea toki, hangē pē ko 'ene laú. Kae koloá pē kuo u fokotu'u atu, pea toki vakai'i ia 'e he 'Atita, ke fokotu'u ki he'ene palani. Ko ia pē, Sea.

'Eiki Sea : Ko ia. Mālō Hou'eiki. Kole atu pē ke mou fakatokanga'i 'a e me'a kuo me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Pea na'e 'i ai pē 'a e me'a 'a e Fakafofonga, 'Eiki Minisitā Polisi, ki ai. Ko e Vouti Fika 3, fekau'aki ia pea mo e Vouti 'a e 'Ofisi e 'Atita Senialé. Kaikehe, ko e palani ngāue ko eni 'a e 'Atitá, te tau lava pē 'o feme'a'aki ki ai, hili hono fakakakato 'a e pāloti ko ení, koe'uhí ko 'etau lau pē eni ia 'atautolu 'a e Vouti, 'a ia ko e pa'angá pē eni ia mo e Patisetí ke paasi, pea tau toki hoko atu ki ai.

Lord Tu’iha’angana : Ko e hā pē ha’o me’a ‘a koe, ka na’e alea’i fakataha pē foki e vouti mo e *corporate plan*.

'Eiki Sea : Ko ia. Kalake, kole atu ke tau lau

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole pē mu’a, Sea.

'Eiki Sea : ‘Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu’u na. Ko e ‘uhingá pē, Sea, ke fakatokanga’i ‘a e kongá ko eni e Tohi Tangi e, ‘i he palani ngāue ko eni ‘a e ‘Atita Seniale e.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá, 2018/2019 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea : Ko ia, sai pē ke u tokoni atu ki ho’omou feme’a’akí. Na’e tukuhiho ‘a e palani ngāue, fakataha pea mo e Patisetí, pea na’e ‘i ai e faka’amu ‘e alea’i fakataha pea mo e Voutí. Kuo tau foki mai eni ki he Fale Aleá, pea te tau vouti ‘a e vouti ‘i he Patisetí. Ko e feme’a’aki ‘i he palani ngāue, te tau toki lava pē ‘o feme’a’aki ki ai, hili ‘etau paasí. Ka tau paasi e Patisetí, pea tau toki hoko atu ki ai. Kalake. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e lau tu’o 2 ‘a hono Fakahū Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá ...

<006>

Taimi: 2320-2325

'Eiki Sea : .. fakataha mo hono ngaahi Fakatonutonu kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Losaline Mā’asi, Tevita Lavemaau , Mō’ale Finau , Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 19.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga mo ‘ene ngaahi Fakatonutonu kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea . ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a e 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki . ‘Ikai ha taha ‘e ta’eloto 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Sea na’a ku ‘uhinga atu na’u loto mahalo na’e ‘ikai ke lau ‘eku hiki ‘a’aku.

'Eiki Sea : ‘Eiki Minisitā ‘oku ke loto pē ta’eloto ki he Patiseti?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko u loto ki ai.

'Eiki Sea : Ko ia mālō.

Kalake Tēpile: Kapau ko ia 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 20. 'Ikai ha fakahā loto ki he ta'eloto.

'Eiki Sea : Mālō lau tu'o 3.

Kalake Tēpile: Ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga .

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o peheni:

Kupu 1 : 'E ui 'a e Lao Fakaangaanga ni ko e Lao ke fakahū 'a e pa'anga 2018/2019 ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 2018, pea kuo pau ke kamata ngāue'aki 'i he 'Aho 1 'o Siulai, 2018.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū atu 'a e Ngaahi Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni , Losaline Ma'asi , Tevita Lavemaau , Mō'ale Finau , Sāmiu Vaipulu , 'Akosita Lavulavu , Vātau Hui , 'Eiki Minisitā Polisi , 'Eiki Minisitā Ako , 'Eiki Minisitā *MEIDECC* , 'Eiki Minisitā Mo'ui , 'Eiki Tokoni Palēmia , 'Eiki Minisita Pa'anga , 'Eiki Minisitā Lao , 'Eiki Minisitā Ngoue , 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki , 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakano. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e Hou'eiki 'a e toko 20.

Tali he Fale Alea Lao Patiseti 2018/19

'Eiki Sea : Fakamālō atu Hou'eiki kuo tali 'e he Fale ni 'a e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga . Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea pehē foki ki he Pule'anga he fakakakato mai 'a e ngāue lahi ko eni. Talamonū atu ki he ta'u fakapa'anga fo'ou.

Pālōti'i 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2016

Hou'eiki, tau hoko atu ki he'etau 'asenita. Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he 'Inasi faka-Pule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2016. Hou'eiki, ko e Tu'utu'uni ko eni na'e 'osi lau 'uluaki, lau tu'o 2 toe pē eni ke pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he 'Inasi faka-Pule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli, 2016 hono lau tu'o 2 kātaki 'o hiki hono nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni , Losaline Mā'asi , Tevita Lavemaau , Mō'ale Finau , Sāmiu Vaipulu , 'Akosita Lavulavu , Vātau Hui , 'Eiki Minisitā Polisi , 'Eiki Minisitā Ako , 'Eiki Minisitā *MEIDECC* , 'Eiki Minisitā Mo'ui , 'Eiki Tokoni Palēmia , 'Eiki Minisita Pa'anga , 'Eiki Minisitā Lao , 'Eiki Minisitā Ngoue , 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ,

‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Hou’eiki ‘a e toko 20.

Eiki Sea : Mālō lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inasi faka-Pule’anga’i he Fetongi Pa’anga Muli 2016. Lao ki he ‘Inasi faka-Pule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga muli 2015. ‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 8 ‘o e Lao ki he ‘Inasi faka-Pule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga Muli 2015, ‘oku fa’u ai ‘e he ‘Eiki Minisitā & Palani Fakafonua ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko eni.

Kupu 1 – Hingoa Nounou mo e kamata ngāue’aki.

Kupu si’i (1) : ‘E ui ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inasi faka-Pule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga Muli 2016.

Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 ‘o e Tu’utu’uni ko eni kātaki ’o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni , Losaline Mā’asi , Tevita Lavemaau , Mō’ale Finau , Sāmiu Vaipulu ...

<008>

Taimi: 2325-2330

Kalake Tēpile : ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Eiki Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki, ko e toko uofulu.

Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Ko ia ē na’e toki ‘osi.

Paloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute, Kasitomu 2016 & ngaahi fakatonutonu

Eiki Sea: Hou’eiki tau hoko atu ki he Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute, Kasitomu 2016. Ko e Tu’utu’uni Fika 5 eni 2018. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Losaline Mā’asi, Sāmiu Kuita Vaipulu, Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā valu.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Tu'utu'uni kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2016. Lao ki he Tukupau 'Ekisia 2007.

'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'e he Kupu 3 'o e Lao ki he Tukupau 'Ekisia 2007. 'Oku fa'u 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina e Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni. Kupu 'Uluaki, 'E ui 'a e ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau e 'Ekisia 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a hono lau tu'o tolu 'o e Tu'utu'uni, kātaki hiki ho nima, mo e ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Mā'asi, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu mā hiva.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Tu'utu'uni mo 'ene ngaahi fakatonutonu, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e Tu'utu'uni fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2016. Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o ua kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Veivosa Taka, Losaline Ma'asi, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa.

'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu mā hiva.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o ua kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2016. Lao ki he Tute 2007.

'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'e he Kupu 3 'o e Lao ki he Tute 2007. 'Oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina e Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute 'i he lotu ki ai 'a e Kapineti 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni. Kupu 'uluaki, 'E ui 'a e ngaahi Tu'utu'uni ni ko e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku lotu ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Tu'utu'uni mo 'ene fakatonutonu kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku lotu ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Losaline Ma'asi, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku lotu ki ai 'a e toko hongofulu mā hiva.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai lotu ke tau tali hono lau tu'o tolu kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā lotu ki ai 'Eiki Sea.

Pālōti'i 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2017

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2017, Fika 9 e 2018 na'e 'osi lau tu'o ua ...

<009>

Taimi: 2330-2335

'Eiki Sea: Ko ia 'oku lotu ke tau tali hono lau tu'o ua kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku lotu ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Losaline Mā'asi, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai lotu ke tau tali 'a e Tu'utu'uni mo 'ene ngaahi fakatonutonu, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā lotu ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2017. Lao ki he Tute 'o e 2007.

‘I hono ngāue’aki ‘o e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he Kupu 3 ‘o e Lao ki he Tuté 2007. ‘Oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Tānaki Pa’anga Hū Mai mo e Tute ‘i he loto ki ai ‘a e Kapinetí ‘a e Tu’utu’uni ko ení.

Kupu 1 – ‘E ui ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ni Ko e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2017.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono Lau tu’o 3 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Mā’asi, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Sea ‘oku loto ki ai e toko 19.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono Lau tu’o 3 ‘a e Tu’utu’uni mo ‘ene fakatonutonu. Kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Pālōti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2017

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e Tu’utu’uni faka’osí eni ko e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2017. Ko e Tu’utu’uni Fika 11 eni e 2018 na’e ‘osi Lau tu’o 2. Ko ia ‘oku loto ke tau tali, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Mā’asi, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Polisi, Vātau Hui, ‘Akosita Havili Lavulavu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘oku loto ki ai e toko 18 ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono Lau tu’o 2 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Mālō, Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2017. Lao ki he Tute ‘Ekisia 2017.

‘I hono ngāue’aki ‘o e Ngaahi Mafai kuo foaki ‘e he Kupu 3 ki he Lao ‘o e Tute ‘Ekisia 2007. ‘Oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Pa’anga Hū Mai mo e Tute ‘i he loto ki ai ‘a e Kapinetí ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko ení.

Kupu 1 – ‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ení ko e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2017.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono Lau tu'o 3 e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2017 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Mā'asi, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 19 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono Lau tu'o 3 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Ke fokotu'u ki he Palani Ngaue 'Ofisi 'Ateni Seniale ke fakatokanga'i fiema'u e Tohi Tangi fika 1/2018

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki lava fakakakato 'a e 'asenita ko eni e Falé. Ko e Fika 5 eni 'oku tau a'u ki ai, ngaahi me'a makehe. 'Oku 'i ai pē ngaahi me'a makehe 'oku fiema'u ke 'ohake. Tau kamata pē 'i he *issue* na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Ha'apai 1 Nōpele. Ko e palani ngāue ko eni 'a e 'Atita Seniale ke fokotu'u ke fakakau ki ai 'a e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai e Tohi Tangi hangē pē ko e me'a na'a tau felotoi ki ai, ke tuku atu ia ki he 'Atita Seniale ke toki fai ha'ane tu'utu'uni tau'atāina ki ai. Tali pē Hou'eiki?. 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Ikai ke u loto au ke fakalōloa Sea ka ko u 'ai pē au ke fakamahino'i mai ko e, 'oku 'ikai ko ha Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ka ko e fakakau ke fakatokanga'i. Tonu pē 'eku ma'ú ē.

'Eiki Sea: Ko ia. Ko e founa pē ia ke fai ha feme'a'aki pea mo e 'Atita Seniale ko hono fakahū 'i he'ene palani ngāue 'oku 'i ai e fokotu'u, 'a e kole ke fakatokanga'i.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea.

Pāloti'i 'o tali fokotu'u ke fakatokanga'i he palani ngaue 'Ofisi 'Atita e fiema'u Tohi Tangi fika 1/2018

'Eiki Sea: Ko e *recommend* pē mei he Falé. Ko u tui ko hono fakalea fakapālangí ia. Hou'eiki koe'uhí ko e fokotu'u eni 'oku fiema'u ke tau pāloti ...

<001>

Taimi: 2335-2340

'Eiki Sea: ... Ha'apai 13 te tau pāloti ke tali 'a e fokotu'u ko eni ki he palani fakangāue fakata'u 'a e 'Atita Seniale kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’ihangana. Loto ki ai e toko 18 ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. (Toko 14 hono lau ‘ikai ko e 18)

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ika ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Pālōti’i ‘o tali fua Fale Alea fakamole folau ki Ha’apai

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e fokotu’u eni ‘e taha ko e Kōmiti Ngāue tuku ke fokotu’u. (na’e ‘i ai ‘a e pou pou) Hou’eiki pea koe’uhí ‘oku faingamālie pē ‘a e lepa ko eni e Fale Alea ‘e fokotu’u ai pē Hou’eiki Mēmipa ...

Mo’ale Finau: Sea mau folau he Tongiaki pē ko e vakapuna?

‘Eiki Sea: Ko fē pē vaka ‘oku ma’u. Hou’eiki ‘oku tānaki atu ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai Kapineti ‘o kapau ‘oku nau fie me’a ke fakakau atu mo kinautolu ‘i he ‘a’ahi. Ko ia ‘oku kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke, ki Ha’apai ko e *show* kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Losaline Mā’asi, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Hāvili Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 20.

Pālōti’i ‘o tali tohi fakaafe folau mei Nu’usila ki he Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e folau fakavaha’apule’anga eni kole atu ki he Kalake ke ne lau ko e tohi fakaafe mai mei Nu’usila.

Kalake Tēpile:

‘Ulu’i tohi mei he ‘Ofisi ‘o e Sea ‘o e Fale Alea
Fale Alea
Uēlingatoni
Nu’usila.

‘Aho 10 Tisema 2017

Hou’eiki Sea *CPA* ‘a e Vahefonua Pasifiki
Hou’eiki Sea,

Kaveinga: Fakaafe ki he Konifelenisi ‘a e Hou'eiki Sea mo e kau Kalake 2018 *POCC*
Hangē pē ko ia kuo mea’i ‘e he Feitu’u na ‘oku ‘amanaki ke talitali ‘e he Fale Alea ‘o Nu’usila ‘a
e Konifelenisi hono 49 ‘a e Hou'eiki Sea mo e kau Kalake.

Ko ia ai ‘oku ou fiefia ke fakahoko atu ha fakaafe ki he Feitu’u na mo e Kalake ‘a e Fale Alea ‘o
e Feitu’u na ke mo me’a mai ki he konifelenisi.

‘Oku ou fiefia ke fakahoko atu e fakahoko ‘a e konifelenisi ‘i he Fale Alea ‘i Uēlingatoni Nu’usila
mei he ‘aho Sāpate 8 ki he Falaite 13 ‘o Siulai.

‘Oku ‘i ai ‘a e fakafuofua ‘e tatau pē ‘a e konifelenisi ko eni mo e konifelenisi fakamuimui ‘aki ha
polokalama talitali ‘i he Sāpate, ngaahi pēnolo he Mōnite ki he Pulelulu, me’a ‘a’ahi he Tu’apulelulu pea
mo e ako ngāue ma’a e Hou'eiki Sea mo e kau Kalake ‘o e ngaahi Fale Alea ‘i he Falaite.

‘Oku ‘i ai ‘eku tui ‘e tokoni atu ‘a e fakamatala ko eni ki he Feitu’u na ki he fokotu’utu’u ngāue ki he ta’u
fo’ou pea ‘oku ‘atā pē ‘a e ‘ofisi ke fakahoko mai ki ai ha ngaahi fehu’i. ‘E toki tuku atu ha tohi ‘ave takai
fekau’aki mo e ngaahi fale tali fononga ke fili mei ai ha me’a’anga ...

Faka’apa’apa atu,
Trevor Malad
Sea ‘o e Fale Alea ‘o Nu’usila.

‘Eiki Sea: Hou'eiki ko e fakaafe eni ki he Konifelenisi ‘a e Hou'eiki Sea mo e kau Kalake.
Fokotu’u atu e Sea pea mo e Kalake ki he fakaafe ko eni.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na pea mo e Hou'eiki ‘o e Fale Alea. Ko au foki
ia ‘oku ‘ikai foki ke u sai’ia au ke to e fokotu’u ha taha he me’a ko eni ko u sai’ia pē au ke u
fokotu’u pē au au. Ko u kole atu ki he Feitu’u na ke ke ki’i me’a mu’a kau muimui he Kalake ‘o
ma ki’i folau. Na’a ke toki me’a mai eni mei ‘Aositelēlia he ‘ave ‘etau, fakatau folofola pea ke
me’a atu ki muli na ka u fokoutua pē heni ‘o fatongia ‘aki e nofo ‘o ‘ai ‘etau Patiseti ka mo tokanga
mai mu’a ki he me’a ko u kole. Ko u fokotu’u atu mu’a au ke u, te u lava lelei pē au ‘o fakahoko
e fatongia Sea ‘o kapau te ke laumālie lelei ki ai.

‘Eiki Sea: Ko u tali pē au ho kole ka ko e tu’utu’uni e Fale ...

<002>

Taimi: 2340-2345

‘Eiki Sea: ... ‘eku lau ka ko e me’a kapau te ke me’a atu ko u fokotu’u atu ke ke me’a atu mo
e Tokoni Kalake.

Lord Tu'ilakepa: Sea kuo hā e me'a kuo pehē ai 'eta ngāue. 'Oku ou pou pou atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko u pehē au Sea fakamolemole pē 'oku me'a 'a e 'Eiki Nōpele ko eni ki he ngāue ko eni 'i Tokelau he fo'i vaha'ataimi ko eni, 'ikai ? ... na'e me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ngaahi me'a lalahi pehē ni 'oku fekau au ke u nofo 'o le'o.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oooo.

Lord Tu'ilakepa: Kae me'a ia. Tahataha eni e fo'i folau eni 'oku ou faka'amu ke u folau ai 'oku ne me'a mai ia ke u to e nofo pē. Ka ko e Feitu'u na pē Sea ko e hā ha'o laumālie.

'Eiki Minisitā Polisi: Na'a 'oku 'i ai ha 'uhinga faka-faito'o Sea ke faingamālie ai pē.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai e me'a hoko. 'Io 'oku kau mo e me'a fakafaito'o ko ia, kau mo ia ai. 'E 'ai he taimi ni pē 'e toki 'ai pē he me'a hoko.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea folau ko ē hoko pea fokotu'u atu pē 'a Vava'u ...

Lord Tu'ilakepa: Kapau ko ia.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fakaafe mo e fokotu'u kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Losaline Mā'asi, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Hāvili Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngōue, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 20.

Alea'i taimi 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Fale

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki. To e pē ki'i me'a makehe 'e taha ko e 'A'ahi faka-Fale Alea. Hou'eiki kimu'a pea u tōloi fanongonongo 'a e Fale ko u kole atu ko e taimi ko eni ke mou ngāue'aki ke fakahoko'aki mo fakakakato homou 'A'ahi faka-Fale Alea. Ko ia sai pē ke mou fēngāue'aki pē mo e Kalake ke fokotu'utu'u e kau ngāue ke nau tokoni atu. (Na'e 'i ai 'a e pou pou.)

Pou pou ke fakahoko 'a'ahi faka-Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Pou pou Sea. 'Oku ou pou pou atu Sea koe'uhí ko au ia 'oku ou loto au ke fai ma'u pē 'a'ahi koe'uhí ko e fo'i vaha'a taimi 'oku 'osi māhino 'oku tali he Fale ho 'asenita ke tau mālōlō ai. Ko u fokotu'u atu ke fai e 'a'ahi pea vahevahe pea mo 'etau kau ngāue fakaongoongo ki he, pea, ko e hā e taimi te mou foki mei Ha'apai pea mou me'a pea hoko atu e 'a'ahi kau to e nofo pē 'o le'o 'i hotau 'api ni. Ka ko u pou pou atu Sea ke hoko atu mu'a e 'a'ahi pea me'a atu 'a e kau ngāue mou me'a atu kau Fakafofonga he 'oku mahu'inga ko 'etau Patiseti ke mou me'a 'o me'a atu ki ai ki he kakai 'o e fonua mo e feinga'i ke fakakake e māsiva ki 'olunga. Ko e mau fale lālanga 'e Minisitā 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na 'ofa mai 'e a'u eni ki he 'etau tāpuni e Fale kapau 'e kau mo ia ha'o me'a atu ki ai. Ko u mau, ko u fiefia ka ko u fokotu'u atu

Sea pou pou kakato atu ke fai e ‘a’ahi. Seti pē homou me’a mai ki hē pea mou me’a mai pea mou me’a ko eni ki Nu’usila ka mau hoko atu leva ai kau hokohoko atu pē ‘o le’ole’o hotau fu’u Fale ni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e fo’i folau ia ke ke me’a ia manatu’i ko koe ia ‘a e fo’i next one.

Lord Tu’ilakepa: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pē mo e Feitu’u na.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko u pou pou atu pē ki he ‘a’ahi faka-Fale Alea. ‘Oku mahu’inga ‘aupito Sea ‘a e ‘a’ahi ko eni tautautēfito kiate kimautolu mei motu. Ka ko e paasi ko ē he ta’u fakapa’anga ko eni ‘a e vouti e Fale Alea ‘a e vouti ko eni ki he ngaahi ‘ofisi ko ē ki he ngaahi fai’anga fili mo e kau ngāue ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fai hano, ko e fakaivia e polisi fakakolo ‘oku mahu’inga ‘aupito Sea ke, ‘e tokoni lahi ia ki he’etau ngāue ko eni mo ‘etau faka’amu ‘a e finangalo ‘a ‘Ene ‘Afiō ke tau’i ‘a e faito’o konatapu pea ko e taha ia e faingamālie ke me’a atu ‘a e kau Fakafofonga ‘o talanoa mo honau ngaahi vāhenga fekau’aki pea mo e fokotu’utu’u fo’ou ke lele lelei ai pē hotau vaka Sea pea ‘oku ou pou pou atu pea fokotu’u aipē Sea ke tali ia mālō.

Pālōti’i ‘o tali ke fakahoko ‘a’ahi faka-Fale Alea he taimi mālōlō ai Fale

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko eni ‘oku kole mai he Kalake ke tau pālōti’i ai pē ‘a e ‘a’ahi. Ko ia ‘oku loto ke tau ‘a’ahi Fale Alea faingamālie ko eni kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Mā’asi, Tēvita Lavemau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 20.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Toe pē miniti miniti ‘e 10 pea hoko e 12 ko u fie fakamālō atu ki he ngāue ko ē kuo lava ‘o fakakakato. Pehē foki ki he, na’e ‘i ai e faka’amu ke lava e Patiseti he ‘aho ni pea ko eni kuo lava fakamālō atu pē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Tokoni Palēmia pehē foki ki he Hou’eiki Kapineti mou kātaki lahi mo e ngaahi *issue* ko ē ‘oku ‘ohake ‘oku mou tali fakamālō atu. Pehē foki kau Fakafofonga mo e ngaahi kaveinga ‘oku nau taukave’i koe’uhí pē ko e lelei taha ‘a e kakai mo e fonua. Fakamālō atu Hou’eki mou me’a hake ke tau kelesi. Hou’eiki ko u tōloi fanongonongo ‘a e Fale.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku aipē he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Fakafanua*.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki he Fale Alea

Fale Alea

Hu e Fale he taimi 7 pm.

01: Lotu

Lotu á e Éiki

02: Ui óe Houéiki Memipa óe Fale Alea

Poaki:

Lord Fusituá

Poaki Tomui

03: Meá á e Éiki Sea óe Fale Alea

Ne meá á e Éiki Sea ki heéne fakaámu naá lava ke paasi pe á e Patiseti í he efiafi nip e, pea ka í ai ha toe ke toki fakaósi ápongipongi.

Ne meá mai leva á e Fakafofonga Nopele fika úluaki ó Vavaú éne fehuí ki he tuúnga óku í ai á e Nopele fakafofonga ó Niua. Ne meá mai á e Sea koe poaki tengetange á e fakafofonga Nopele ó Niua. Naá ne fakamanatu ai pe ki he Sea óe Komiti Kakato koe Vouti á e Fale Alea ke toki faka'osiáki e ngaahi femeááki pea ne liliu ai pe ó Komiti Kakato.

04: KOMITI KAKATO.

Ne hoko hifo ai pe ki he Vouti fika 11 á e Potungaue Leipa, Komeesi, Ílo Foóu pea moe Potungaue á e Kakai. Ne meá mai e Minisita Leipa ó fakamaálaála mai éne Vouti ne kole ai é he fakafofonga fika úluaki óe Houéiki Nopele ó Vavaú ki he Minisita ke fakamaálaála mai e veesi folofola óku huluhuluáki éne Vouti. Ne fokotuú ai é he Fakafofongas Nopele ki he Minisita Toutai he kuo ne ósi fakalele á e polokalama no í he fonua ni.

Ne kole é he fakafofonga ó Éua 11 ki he Minisita ke ne fakamaálaála mai e 2 milona koe tokoni ki he kau ngoue moe toutai I he fakamaketi. Ne meá mai e Minisita ko éne palani ke hiki e tuúnga óe moúí á e kakai í he palani ngaue á e puleánga. Ne toe hoko atu e Fakafofonga ó Éua 11 éne fehuí fekauaki pea moe 2.1 miliona , pea ne toki íloí éne koe ái ia ke langa e pack house í Lapaha pea ne kole ke tuku e langa packHouse ke ómai e 2 milona ke fakatauáki e ngoue á e kakai kae óua é fakapolitikaleí hono langa packhouse he vahenga óe Minisita Paánga.

Ne kole é he Nopele fika ua ó Vavaú ke ómai aa e 1 miliona ia ke langaáki á e ngaahi fale lalanga í Vavaú.

Í he hoko atu e femeááki ne me'a mai e Minisita Toutai moe Ngoue éne tokanga é maú e maketi ka koe tokanga eni ki hono tauhi óe maketi pea í he taimi tatau óku ámanaki ke langa moe Packhouse í Vavaú pea óku ne pou pou ki he fokotuútuú ki he ngaue á e potungaue ko eni.

Ne meá mai e fakafofonga ó Vavaú 16 ó poupu ki he fokotuú á e fakaogonga Nopele fika úluaki ó Vavaú ke kole á e 1 miliona pea ne fakamanatu ai ki he puleánga ne ósi tali é he puleánga éne fokotuú he taú kuoósi ke langa ha ngaahi fale lalanga é 32 í he vahenga vavaú 16.

Ne folkotuú é he Fakafofonga Nopele ó Éua ke tuku makehe á laiseni mo ha ínasi óe kakai Tonga ó ne fakatataáki e ngaahi fale koloa he oku ne tokanga naá haú e kakai muli ia ó maú e melie kae fakaófa e Tonga. Na'a ne kole ke vahevahe lelei á e ngaahi faingamalie. Ne fehuí é he fakafofonga ó Tongatapu 3 ki he tuúnga e ngaahi maketi ke hu atu ki ai e ngaahi fua óe fonua.

Ne hoko atu ki he tokanga á e fakafofonga ó Tongatapu 5 ki he tafaáki óe fiemaú óe kakai fakalotofonua , hange ko hano tokonií óe ngaahi pisinisi hange koe moa moe ngaahi meá pehe.

Malolo he 8pm

Naé hoko atu pe meá á e fakafofonga ó Tongatapu 5 koeúhii óku lahi e packhouse kae ikai ha fale ia ki hono teuteuí ai e fanga monumanu pe ha feituú pe é taha hange koe kuohili ne ái pe é he puleánga e fale ke fai ai hono fakatau atu óe kakanoí manu. Ne tali é he Minisita Leipa á e fehuí á e fakafofonga ó Éua ki he fale pack pea ne fokotuú ai pe e Éua 11 ó tali e Vouti fika 11.

Ne hoko atu ai pe ki he Vouti Fika 12 ,13, á e potungaue Lao pea moe Pilisone pea ne fakamaálaala mai é ne Éiki Minisita koe meá mahuinga taha í heéne Patiseti ko e meá ne fai e tatali ki ai, á ia ko ha fakamaau Lahi Tonga. Pea ko éne tuú he taimi ni kuo tali é he puleánga ko eni ke i ai ha fakamaau lahi Tonga. Naá ne toe meá ó pehe koe óku í ai e hopo é ua ne kole é he kau fakamaau ke ómai ha fakamaau mei tuá pea kuo ósi vakeí ki ai e taha kilu. Koe Pilisone óku fai e fakaámu ke fakalelei e pilisone í Vavaú pea ke langa mo ha pilisone maá e kakai fefine. Pea ko Niua óku teu ke langa mo ia.

Ne fehuí é he Palemia á e tautea ki he faitoó konatapu pea ne meá mai e Minisita Lao óku nau fakakaukau nautolu ia ke á e tautea ke au ki he tautea mate pea koe fale eni te ne ma;u e mafai ki ai. Ne fehuí é he fakafofonga Nopele fika úluaki ó Vavaú ki he kau popula óku nau ngaue popula ki he mate naá í ai hanau faingamalie. ne meá mai e Miniista koe system ko eni óku kei í loto pe ia, pea óku kei mouí pe ia.

Tali e Vouti fika 12 pea hoko atu ai pe ki he vouti fika 15 á e Potungaue Mouí. Pea ne meá mai e fakafofonga ó tongatapu 3 ki he fokotuú ke langa ha senita ki hono fakaakeake ó e níhi kuo uesia é he faitoó konatpu pe áisi. Ne meá mai e fakafofonga ó Éua 11 éne tokanga ki he paánga ki hono maintain 'pe paánga fakalelei ki he fale mahaki. Ne meá mai e Minisita mouí óku ne fakatokangaí é ia e fokotuú pea óku ne tui pe ia ki ai, ka koe fakaósinga ó e áho koeha pe ivi e fonua é ómai é he Minisita Paánga ko ia pe. Ne tali ai pe Vouti á e minisita Mouí fika 15 pea hoko atu ai pe ki he vouti fika 16 á e Potungaue Ako ne paasi ia é he Sea Komiti Kakato ka ne fiemaú é he fakafofonga ó Éua 11 ke fakamalanga ai. Ne meá mai e fakafofonga ó Éua 11 ki he fokotuú ki he paánga tokoni á Áositelelia ka óku ósi e tokoni ia ka óku nau fokotuú ke hoko atu é he puleánga pea ke fai moe tokoni ki he ako síí. Ne fai moe fokotuú ki ha vahe á e fanau ako í he kolisi fakafaiako kae lava ke vahe á e kau ako fakafaiako pea óku ikai koha silini foóu ia.

Ne meá mai e Minisita Ako ke tuku ange muá kiatekinautolu mo énau vaá paánga ke fai haánau sio ki ai. Naá ne toe meá ó hoko atu ki he teu ke fokotuú á e ako tokomuá pea koe meá ki he totongi

ako é toki fai ha sio ki asi á e kapineta. Ne fehuí é he fakafofonga óe houéiki Nopele ó Éua ki he Minisita ki he polokalama ki he totongi óe kau mataotao he koe paánga hu atu eni ia.

Ne meá mai e Minisita Ako óku ómai é he potungaue ha kau mataotao mei muli ke nau tokoni ki hono faú óe sivi mo update ó e ilo moe taukei á e kau ngaue á e Potungaue Ako.

Ne tali e Vouti fika 16 pea hoko atu ai pe ki he vouti fika 17 á e Potungaue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua. Ne fakamalanga atu á e fakafofonga ó Tongatapu 3 ki he ngaahi fokotuú á e Komiti Paánga. Ne meá mai Tokoni Palemia koe paánga koi a ne tanaki he levy áia koe 8 miliona kuo ósi áve ia ki he general fund. Ne toe fakamahino é he fakafofonga ó Tongatapu 3 koe paánga ko ia ne liliu e lao mei he sipoti ki he fakalalakaka á e Sipoti. Í ha fakamalanga mei he fakafofonga ó Éua 11 á éne tui óku ósi áu e tanaki mei he levy ki he 7 ki he 8 miliona pea ne kaniseli e sipoti kae ómai e paánga ke fakaivia e teuteu á e kau sipoti. Ne meá mai Minisita paánga koe levy ia koe kii paánga siisii pe ia, ka ne fakakikihii é he fakafofonga ó tongatapu 3 óku ikai ko ha excuse e siisii ia ke fakahu ai ki he general revenue ka ne ósi í ai e lao ia ó fakataumuá ki ai hono tanaki óe paánga. Naé éke é he fakafofonga Nopele ó Éua pe óku kei hokohoko atu pe hono tanaki óe ngaahi levy ko ia. Ne meá mai e Minisita óku kei hoko atu pe foi Lao ko ia. Ka ne toe fehuí é he fakafofonga houéiki Nopele ó Éua ki he paánga ko ia ki hono totongi óe kau mataotao mei muli. Ne fai e femeááki ó tukuakii é he fakafofonga ó Haápai 12 óku ngaueáki e ngaahi vouti á e ngaahi potungaue á e meá koe consultan fees ke toi pe fufuí ai e paánga.

Ne hoko atu ki he femeááki ki he fokotuú ke vaheí ha paá nga mei he seniti ne tganaki he levy ke vahe ki he minisita MIA ke ne ngaueáki ki hono fakalalakaka óe sipoti.

Ne fehuía é he fakafofonga Nopele fika uluaki ó Tongatapu pe koefe á e feituú ke fai ki ai e kole paánga he óku feinga atu ki he MIA fakahoko mai ke álu ki he TASA pea koe álu ki ai fakahoko mai ia ke foki ki he MIA. Ne fokotuú é he fakafofonga Nopele fika uluaki Nopele ó Vavaú ke tali kotoa e ngaahi Vouti , 18,19,20,21,22,23,24, 25 pea moe 13 pea paasi kotoa ia pea hoko atu ai pe ki he Vouti fika 2 koe Vouti ia á e fale Alea,

Ne meá mai é he Éiki Sea ó fakamaálaá éne vouti ó kau ai e liliu ki he vouti á e Fale Alea kau ai e polokalama foúu koe vahenga ki he kau ngaue ki he ngaahi ófisi ó e ngaahi vahenga fili, kau ai mo hono fokotuú óe ngaahi ófisi í he ngaahi vahenga fili kotoa ke fakaivia e houéiki fakafofonga.

Pea kau ai moe 4 kilu tupu koe fakaófisi ó e community police. Naá ne toe meá ki he ngaue ne fai ki he ngaahi monuíá á e houéiki memipa, pea kuo í ai e tuútuúni ke toloi eni kae fai e tokanga ki he ngaahi meá ne fia ki ai e to Folofola. Ne meá mai e Palemia ó fakamaloía e fengaueáki kuo lava he koe fakaivia e ngaahi ófisi koe tokoni ai pe ia ki he kakai. Ne fakamaloía ai pe é he Palemia á e ngaue lahi kuo fakahoko é he houéiki memipa. Ne fokotuú ai pe tali e Vouti fika 2. Ne palotii ai pe polokalama patiseti moe fakatonutonu pea ne loto ki ai á e toko 21 pea ikai loto ki ai e toko 1.

Malolo he 10:30

Ne hoko atu ai pe ki hono fakakakato e ngaue á e komiti kakato pea ne fakamaálaála mai é he Minisita ki he Tanaki Paánga koe ngaahi rate pe eni ia ki he tanaki paánga pea kau ai e moe meá ne kole é he niíhi e houéiki ki he ásikilimi moe pata ka naá ne kole tukuange pe ke hoko atu pe

koeúhi koe tanaki. Ne meá mai e fakafofonga óe kakai ó Éua 11 ó fakamaálaála e ngaahi tuútuúni ó kau aim o ene fokotuú ke ngata mei he áho 30 ó Sune á hono hilifaki óe tute ki he moa. Ne kole minisita Tanaki Paánga tukuhau ke tuku poe muá e tukuhau he ásikilimi kae toó pe tukuhau he pata pea moe moa. Ne kei kole pe é he fakafofonga ó Éua 11 ke toó pe á e tute he ásikilimi. Ne meá mai e Minisita Tanaki Paánga Tukuhau í he laumalie óe ngaue fakataha ke tukuange pe moa moe pata kae kei tukuhau pe ásikilimi ke tanaki mei ai ha kií seniti. Ne poupou ki ai moe fakafofonga Nopele o Haápai fika úluaki pea fakafoki é he fakafofonga ó Éua 11 á éne fokotuú.

Ne palotií fakakatoa e ngaahi Tuútu;ú ni pea ne tali kotoa.

Ne liliu ai pe ó fale alea pea fakahoko atu e lipooti a e Sea óe komiti kakato ki he ngaahi ngaue kuo lava kau ai moe patiseti mo hono ngaahi fakatonutonu.

Ne fokotuú atu ai pe é he fakafofonga Nopele fika úluaki ó Haápai ke fakakau ki he palani ngaue I he vouti 3 ke fakatokangaí á e kakai ne nau tangi mai he tohi tangi. Ne hoko atu ai pe ki hono palotií á e lau hono 2 óe Lao Fakaangaanga ke Fakahu á e Paánga ki he Ngaahi Ngaue ;a e puleánga 2018/2019. Ne loto ki ai e toko 20 pea íkai ha fakaha loto. Ne lau tuó tolu pea ne loto ki ai á e toko 20 pea íkai ha fakahaloto ki ai.

Ne hok atu ai pe ki hono palotií e lau tuó ua óe Tuútuúni (Fakatonutonu) ki he Ínasi Fakapuleánga í he fetongi ppaánga muli kotoa pea ne loto ki ai e toko 20 íkai ha fakaha Loto.

Ne palotií ai pe lau tuó ua ó e Tuútuúni (Fakatonutonu) Ki he Tukuhau Ékisia 2016 pea ne loto ki ai e toko 18 ó íkai ha fakaha loto.

Ne lau tuó tolu pea ne loto ki ai e toko 19 pea íkai ha fakahaloto ki ai.

Ne palotií ai pe moe lau tuó ua ó e Tuútuúni (Fakatonutonu) ki he tute Kasitomu 2016 pea loto ki ai e toko 19 pea íkai ha fakaha loto.

Ne lau tuó tolu pea ne loto ki ai e toko 19 pea íkai ha fakaha loto ki ai.

Hoko atu ki hono paloti ó e lau tóu ua. Tuútuúni (Fakatonutonu) ki he tute Kasitomu 2017 pea loto ki ai e toko 19 pea íkai ha fakaha loto

Ne lau tuó tolu pea loto ki ai e toko 19 pea íkai ha fakahaloto ki ai.

Ne hoko atu ai pe ki hono palotií e lau tuó ua ó e Tuútuúni (Fakatonutonu) ki he Tukuhau Ékisia 2017 pea ne loto ki ai e toko 18 pea íkai ha fakahaloto ki ai.

Ne lau tuó tolu pea ne loto ki ai e toko 19 pea íkai ha fakahaloto ki ai.

Ne hoko atu ki he meá makehe, ko hono tuku atu ke áve ki he Átita seniale ke kole ke fakatokangaí e kole ke fakakau í heéne palani ngaue pea ne palotií ó loto ki ai e toko 19 pea íkai ha fakaha loto ki ai. Koe fokotuú á e komiti ngoue ken au folau ki Haápai pea ne loto ki ai e fale pea fakakau ki ai moe houéiki memipa íkai ke kapineti pea loto ki ai á e toko 20 hili hano palotií. Ne hoko atu ki he fakaafe folau ki he sea pea moe kalake ki he fkataha í Uelingatoni Nuúsila. Ne fokotuú pea poupou pea paloti, pea ne loto kotoa ki ai e houéiki toko 20.

Ne fokotuú ai pe moe ááhi faka- Fale Alea ke toki fakahoko he vahaá taimi ko eni kae toki fengaueáki pe moe kalake ki he taimi', moe kau ngaue é kau ki he ááhi. Ne palotíí pea ne tali í he loto ki ai á e toko 20 koe kotoa e houéiki.

Ne kelesi ai pe pea toloi toki fanongonongo.